

संगीता जोशी

भ्रमरी

आस्वाद
शायरीचा

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

भ्रामरी

संगीता जोशी

भ्रामरी

लेखिका : संगीता जोशी (गझलकारा)

A-1. भूषण अपार्टमेंट. 11/2. कर्वेनगर. शाहू कॉलनी, लेन नं १,
कमिन्स कॉलेजजवळ.

पुणे 411052

Phone : 9665095653(Whatsapp)

sanjoshi729@gmail.com

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखिकेकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखिकेची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts

प्रकाशक ई साहित्य प्रतिष्ठान :

www.esahity.com

esahity@gmail.com

Whatsapp 9987737237

प्रकाशन : २२ फ़ेब्रुवारी २०२२

माघ कृष्ण षष्ठी शके १९४३

©esahity Pratishthan®2022

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापूर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापूर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

आदरांजली

सुरो-साज़ हैं खुले हुए सारे ।
फिर भी ये महफ़िल रुकी हुई है॥

अनुक्रम

कवी नीरज

गझलसम्राट जगजीत

जावेद अख्तरचे काव्य

जीवन

दुष्यंतकुमार

नवाब मिर्झा खॉं 'दाग'

निदा फाजली

कवी प्रदीप

मीनाकुमारी

मन्ना डे

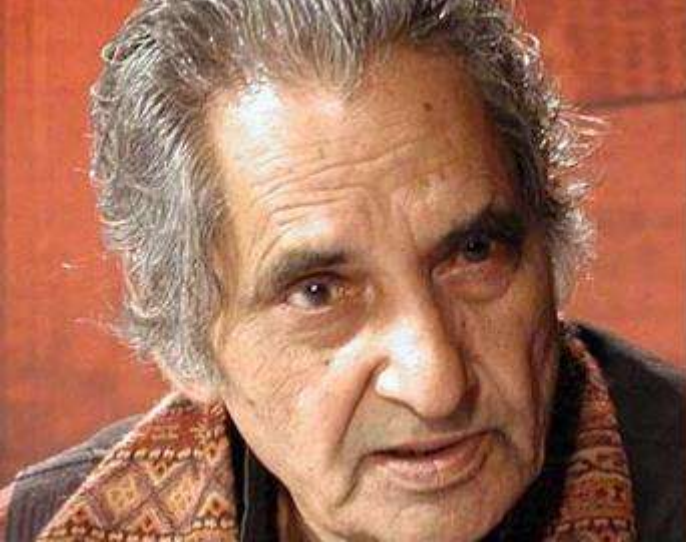
मौसम है शायराना !

हफीज जालंदरी

शायरीतील दिवाळी

स्त्री- गझलकारांचे भावविश्व....

कवी नीरज

मेरी मुमताज, अगर शाहजहाँ मैं होता
आज एक ताजमहल तेरे लिये बनवाता
सब सितारों को कलाई में तेरी जड देता
सब बहारों को तेरी गोद में बिखरा आता.....

या ओळी नक्कीच एका प्रियकरणे आपल्या प्रेयसीसाठी लिहिल्या, हे कोणीही वाचक सांगू शकेल. कवि गोपालदास सक्सेना 'नीरज' यांना प्रेमकवी ही ओळख त्यामुळेच मिळालेली होती. पण माणसाचं जीवन विरोधांनी भरलेलं असतं. नीरज यांना त्यांचं ईप्सित लाभलेलं नव्हतं...आणि ताजमहल उभारणाऱ्या कारागीरांइतकेच ते गरीब होते!

प्रेमकवी फक्त एवढ्यासाठी नाही की त्यांनी मुबलक रोमॅटिक कविता लिहिल्या; त्यांनी मानव जातीवर प्रेम केलं; मानवी मूल्यांवर प्रेम केलं; देशावरच नव्हे तर विश्वबंधुत्व या संकल्पनेवर ही त्यांची निष्ठा होती.

वरील कवितेत नीरज प्रियेला म्हणतात, मी जर शाहजहाँ (इथे, श्रीमंत असा अर्थ) असतो, तर तुझ्यासाठी ताजमहल बनविला असता; तुझ्या मनगटात ताऱ्यांचे कंकण घातले असते; सगळा वसंत ऋतू तुझ्या पुढ्यात आणून ठेवला असता! (पण गरीब प्रियकर यातलं काय करू शकणार?)

मग नीरज आपल्या प्रेयसीला कोणती अनमोल भेट देतात, कल्पना आहे?

आज क्या दूं मैं तुझे कुछ भी नहीं दे सकता,
गीत हैं कुछ कि जो अबतक न कभी रूठे हैं

भेंट मैं तेरी इन्हें ही मैं भेजता हूं तुझे
हीरे मोती तो दिखावे हैं कि सब झूठे हैं

----- कविता अजून माझ्यावर रुसली नाही, त्यामुळे माझ्या कविता आहेत माझ्यापाशी. त्याच तुला भेट देतो आहे. हिरे-माणकं ही तर सर्व दिखाऊ असतात.

नीरज च्या कविता हिरे मोत्यांपेक्षाही मौलिक आहेत हे जगाला वेळेत कळलं हे सद्भाग्य मात्र नीरज यांना लाभलं! ते म्हणतात,

**आत्मा के सौंदर्य का शब्दरूप है काव्य
मानव होना भाग्य है, कवि होना सौभाग्य.....**

अशा या प्रेमकवीनं प्रेमाची सुंदर व्याख्यासुद्धा केली आहे! वाचायची आहे? तीही कवितेतच आहे,

**शोखियों में घोला जाए फूलों का शबाब
उसमें फिर मिलायी जाए थोड़ी सी शराब
होगा यूँ नशा जो तय्यार, वो प्यार है.....**

थोडासा खट्याळपणा, धीटपणा, यात फुलांचं ताजेपण, तारुण्य मिसळा; आणि हो, थोडीशी मदिराही त्यात ओता, जे मिश्रण तयार होईल, त्यालाच म्हणतात, **प्रेम!!**

देवानंद-वहीदा आठवलेच असतील तुम्हाला. प्रेमपुजारी या चित्रपटातलं हे गीत आहे. या चित्रपटाची गीतं नीरज नी लिहिली होती आणि ती खूप लोकप्रियही झाली होती. आधीच्या फिल्मी गीतांपेक्षा या गीतांचा बाजच निराळा होता. मात्र हा काही त्यांचा पहिला चित्रपट नव्हता.

एका कविसंमेलनात निर्माता-दिग्दर्शक आर. चंद्रा यांनी नीरज यांच्या कविता ऐकल्या. त्यातील एका कवितेने ते इतके प्रभावित झाले, की त्यासाठी त्यांनी चित्रपट काढला व शीर्षक होतं 'नई उमर की नई फसल'(1966) ती

कविता त्यांनी 1954 साली अलीगढ आकाशवाणी वरून प्रथम सादर केली होती...कारवाँ गुजर गया....

स्वप्न झरे फूल से, मीत चुभे शूल से
लुट गये सिंगार सभी बाग के बबूल से
और हम खडे खडे बहार देखते रहे
कारवाँ गुजर गया, गुबार देखते रहे....

---फुलं झडतात तशी आमची स्वप्नं झडून गेली; आप्तेष्टांनी.. मित्रांनी.... काट्यांप्रमाणे घायाळ केलं. बागेतल्या शोभिवंत नसलेल्या बाभळीच्या झाडाप्रमाणे आम्ही (पानं-फुलं झडलेल्या अवस्थेत) शुष्क होऊन राहिलो; पण जगत राहिलो, उभे राहिलो. आमच्या पुढून यशस्वी माणसांचा जथा, (आम्हाला दुर्लक्षून) निघून गेला, आणि त्यांच्या पावलांनी उडालेली धूळ मागे उडत राहिली, तीच आम्ही पाहात राहिलो....!

कवितेत सगळं काही संक्षेपानं सांगितलं जातं, ओळींमधील कोऱ्या जागा, न लिहिलेले शब्द वाचकानं मनाच्या नजरेनं वाचायचे असतात. त्यात वापरलेल्या प्रतीकांचा अर्थ लावायचा असतो. या सान्यात एक आनंद लपलेला असतो.

नींद भी खुली न थी कि हाय धूप ढल गई
पाँव जब तलक उठे कि जिंदगी फिसल गई
पात पात झर गये कि शाख शाख जल गई
चाह तो निकल सकी न, पर उमर निकल गई

गीत अशक बन गये, छंद हो दफन गये
साथ के सभी दिये धुआँ पहन पहन गये

और हम झुके झुके, मोडपर रुके रुके उम्र के चढाव का उतार देखते रहे.....

---नींद चा अर्थ प्रेमाची धुंदी असा घेतला की कळतं, जेव्हा सकाळ होत होती, तेव्हाच सूर्य कलला, संध्याकाळ येऊन ठेपली. प्रेमात पहिलं पाऊल टाकलंच होतं, तर पाऊलच काय, जीवनच घसरलं, तोल गेला! नंतर प्रेमवृक्षाची पानं झडत गेली; फांद्याही जळून गेल्या. प्रेम नष्ट झालं नाही, पण आयुष्य निघून गेलं! गीतात उरले केवळ अश्रू; गीताची लय-छंद, सगळं कायमचं गाडलं गेलं. जीवनात रस्ता दाखविणाऱ्या दिव्यांनी धुराचं पांघरूण घेतलं. आम्ही पराभूत होऊन अशा वळणावर येऊन ठेपलो की जिथून जीवनाची फक्त उतरण सुरू झाली होती!

यानंतर काय घडत गेलं? ---

मन पर धूप, तन पर लगा छाता,
हृदय रहा रोता, कंठ रहा गाता,
दो जहर एकसाथ पिये, जो भी काम पडे, किये....

---उन्हाने करपावं तसं मन जळत होतं, देहाला छत्री लागत होती, (इतके अश्रू वाहात होते), हृदय रडत होतं आणि कंठ कविता गात राहिला होता! असा परस्परविरोधी गोष्टी मी झेलत होतो....जणू दोन विषं मी एकाच वेळी पीत होतो; पण (जगण्याला) आवश्यक ती कामे करत होतो...!

आवश्यक कामे तर गोपालदास लहानपणापासूनच करत आले होते. 4 जानेवारी 1925 रोजी, इटावा जिल्ह्यातील पुरावली (यू.पी.) या गावात जन्म झाला. वडील ब्रजकिशोर गोपालच्या सहाव्या वर्षीच वारले व जबाबदारी

जाणीव झाली. काही वर्षे वयाच्या 11 पर्यंत आत्याकडे एटा इथे राहिले. नंतर आपल्या घरी आले. खूप मेहनत केली. संघर्ष केला. 1942 मध्ये एटामधूनच हायस्कूल परीक्षा पास केली. लहान भावाच्या शिक्षणासाठी टायपिस्ट ची नोकरी धरली. तीही पुढे सुटली. एका थिएटरमध्येही काम केले. पुढे गोपाल नोव्हेंबर 42 ला दिल्लीला आला व सरकारी सप्लाय विभागात टायपिस्ट म्हणून लागला. 67रु. पगारातून 40 रु. घरी पाठवून उरलेल्या पैशात भागवत होता. याच हेळसांडीत कोलायटिस आजार पाठीमागे लागला. पण याच मुक्कामात कवी सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' व समीक्षक शांतिप्रिय द्विवेदींचा सहवास मिळाला. निराला यांच्या अध्यक्षतेखाली कविसंमेलनातही भाग घेता आला. 1946 मध्ये गोपालदास कानपूर मध्ये नोकरी करू लागले. लग्नही झाले व थोडे स्थैर्य आले. 1949 मध्ये इंटर व 51 मध्ये बी.ए. विशेष श्रेणीत पास झाले. 53 साली एम.ए. प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण झाले.

त्यानंतरची काही वर्षे बेकारीत गेली. पण ते पथ्यावरच पडलं. भारतभर होणाऱ्या कविसंमेलनात भाग घेता आला, खूप नाव झालं, प्रसिद्धी मिळाली. नीरजशिवाय संमेलनं फिकी पडू लागली. त्यांची उपस्थिती घोषित केली तर गर्दी वाढू लागली...त्यातूनच कमाई होत असे. अशा तऱ्हेने 1942 पासूनच सुरू झालेलं कवीजीवन चांगलं बहरू लागलं. शालेय जीवनातच एका मित्राने हरिवंशराय बच्चन यांचं 'निशा निमंत्रण' हे पुस्तक गोपालच्या हाती दिलं होतं. त्यांचा इतका प्रभाव त्यांच्या सुरवातीच्या लिखाणात होता. पण पुढे त्यांना स्वतःचा सूरू गवसला. कविसंमेलनात ते गावूनच कविता म्हणत असत. कारवाँ गुजर गया हे गाणं आपल्या दर्दभऱ्या आवाजात रफीनं गायलं आहे; पण ते नीरज यांच्या चालीतच गायलं आहे!

प्रेमपुजारीची गीतं लिहिली त्यावेळचा अनुभव नीरज सांगतात. एस.डी. बर्मन ना देवानंद ने सांगितलं, की गीतकार नीरज आहेत; तेव्हा बर्मन म्हणाले, 'कोण नीरज? मी नाही ओळखत!' दोघांची भेट घालून दिल्यावर एसडी नीरज ना म्हणाले, 'देखो, सिच्युएशन ऐसी है, देहाती लडकी परदेस में जाती है; पार्टी-वार्टी चल रही है; और वो शराब पीती है; नशे में गाती है. गीत का पहला शब्द रंगीला...'

नीरज ने कहा, 'ठीक है' . पण गाणं दुसऱ्याच दिवशी हवं होतं. देवानंदची नीरजशी घट्ट मैत्री होती म्हणूनच रात्रीतून गाणं लिहून पूर्ण केलं आणि ते ऐकून तो तर नाचू लागला. त्यानं एसडींना ऐकवलं...आणि सगळी गाणी लिहिण्याचा नीरजना आग्रह झाला. यानंतर राजकपूरनेही नीरज ना आपल्या चित्रपटासाठी घेतलं.

**कहता है जोकर सारा जमाना, आधी हकीकत आधा फसाना
चश्मा उतारो फिर देखो यारो, दुनिया नई है चेहरा पुराना.....**

इतकं साधं लिहिणं सोपं नसतं! त्यातही अर्थ भरणं हे त्याहूनही कठीण!
दुसरं सुप्रसिद्ध गाणं---

**ए भाय, जरा देख के चलो, आगे भी नहीं पीछे भी
दाएं भी नहीं बाएं भी नहीं, ऊपरही नही नीचे भी....**

यात केवळ इकडे-तिकडे बघ एवढाच अर्थ नाही; आपल्या पुढच्या पिढ्यांची जबाबदारी तर आपण घेतोच; पण आपल्या मागच्या पिढ्यांनी काय आदर्श घालून दिले आहेत, त्यांनी काय मूल्ये जपली होती व ती आपल्याला पुढे पोहोचवायची आहेत, तेही लक्षात घेतलं पाहिजे. डावी- उजवीकडे म्हणजे जे आपल्या संपर्कात आहेत, त्यांनाही मदत करत राहिलं पाहिजे. आणि जे आपल्यापेक्षा धनिक, अधिक यशस्वी, अधिक गुणवान असतील

त्यांच्यासारखं बनण्याचं ध्येय ठवलं पाहिजे. तर जे अभावा मध्येच जगत असतील, त्यांना हात देऊन वर काढण्याचा प्रयत्नही आपण केला पाहिजे!!

प्रेमपुजारीसाठी एक देशभक्तीपर गीतही त्यांनी लिहिलं. ते एक मार्च-सॉंग होतं.

हिम्मत वतन की हम से है, ताकत वतन की हमसे है

पण त्यांची देशभक्ती त्यांच्या कवितांच्या अनेकानेक कडव्यांतून व्यक्त होते. मानवता त्यांच्या हृदयात ओतप्रोत भरलेली होती. एका चित्रपटगीतात ते लिहितात,

**बस यही अपराध मैं हरबार करता हूं
आदमी हूं आदमी से प्यार करता हूं....**

माणसानं माणसावर प्रेम केलंच पाहिजे ना? पण कवीनं उपरोधानं लिहिलंय की, हा 'अपराध' मी पुन्हा पुन्हा करत आलोय. त्यांना असेच विपरीत अनुभव आले असतील! साधी, सरळ माणसं जेव्हा स्वच्छ मनानं कुणाशी प्रेमानं वागतात, तेव्हा व्यवहारी लोकांना त्यात खोट काढायची सवय असते. अशा माणसाची ते उपेक्षा करतात. त्याला गंभीरपणे घेत नाहीत.

**एक खिलौना बन गया दुनियाके मेले में
कोई खेले भीड में कोई अकेले में
मुस्कराकर भेंट हर स्वीकार करता हूं.....**

**मैं बसाना चाहता हूं स्वर्ग धरती पर
आदमी जिसमें रहे बस आदमी बनकर**

उस नगर की हर गली तय्यार करता हूं....
आदमी हूं आदमी से प्यार करता हूं....

‘पहचान’ या 1970 च्या चित्रपटात हे गीत मुकेशनं गायलं होतं व मनोजकुमारनं साकार केलं होतं. माणूस हा माणूस न राहता जनावराप्रमाणे अमानुष गुण उधळत आहे, ही त्यांची व्यथा होती.

आणखीही सुंदर गाणी नीरजनी चित्रपटासाठी लिहिली.

फूलों के रंगसे, दिल की कलम से तुझको लिखी रोज पाती

कैसे बताऊं किस किस तरह से पल पल मुझे तू सताती
तेरी ही यादें लेकर के सोया, तेरी ही यादों में जागा
तेरे खयालों में उलझा रहा हूं जैसे कि माला में धागा
बादल-बिजली, चंदन-पानी जैसा अपना प्यार
लेना होगा जनम हमें कई कइ बार
इतना मदिर इतना मधुर तेरा मेरा प्यार....लेना होगा...

सांसों की सरगम, धडकन की बीना सपनों की गीतांजली तू
मन की गली में महके जो हरदम, ऐसी जुही की कली तू....

या कडव्यात प्रियेला दिलेल्या उपमा वाचून एक प्रकारचा आनंद वाचकाला मिळतो. आजवर कोणत्याही हिंदी गाण्यात हे शब्द-सौंदर्य आढळलेलं नाही, याबद्दल दुमत होणार नाही, असं मला वाटतं. रफीनं आपल्या आवाजानं ते अजरामर करून ठेवलं आहे.

हिंदी कवितेचा हा अनभिषिक्त सम्राट चित्रपटात फार रमला नाही. कारण तोपर्यंत चाली आधी तयार करून त्यावर गाणी लिहायची अशी प्रथा सुरू झाली होती, जी त्यांना मान्य नव्हती. त्यांच्या चित्रपटांची संख्या जास्त नसेल ; पण त्यातही त्यांना उत्कृष्ट गीतलेखनाची तीन फिल्फेअर ऍवॉर्ड मिळाली.

मेरा नाम जोकर, पहचान आणि तिसरं चंदा और बिजलीतल्या 'कालका पहिया घूमे रे भैया' या गीताला.

नीरज यांच्या गीतात तत्त्वज्ञानसुद्धा गुंगलेलं असतं.

तमाम उम्र इक अजनबी के घर में रहा

सफर न करते हुए भी किसी सफर में रहा...

--- आयुष्यभर मी एका परक्या घरात राहिलो...हे कुठलं परकं घर? आपला आत्मा प्रत्येक जन्मात एका दुसऱ्या शरीरात राहतो! आणि असा प्रवास तो चौर्याशी लक्ष योनीमधून होत असतो.

**वो जिस्मही था जो भटका किया जमाने में
हृदय तो मेरा हमेशा तिरी डगर में रहा....**

या शरीराने कुठे कुठे भटकंती केली, पण माझं हृदय..आत्मा तुझ्या...
संनिधच राहिलं.

**वो और ही थे जिन्हें थी खबर सितारों की
मिरा ये देश तो रोटी की ही खबर में रहा....**

जे श्रीमंत देश होते ते अंतराळ फिरून चंद्रताऱ्यांशी जवळीक साधून आले; माझ्या गरीब देशापुढे मात्र अजून रोटीचा मोठा प्रश्न आहे. देश हा त्यांच्या मनातला विषय असायचा.

एका गझलेत ते म्हणतात,

जितना कम सामान रहेगा । उतना सफर आसान रहेगा ॥

जितनी भारी गठरी होगी । उतना तू हैरान रहेगा ॥

उससे मिलना नामुमकिन है। जबतक खुदका ध्यान रहेगा॥

हाथ मिले और दिल न मिले तो। ऐसे में नुकसान रहेगा ॥

जबतक मंदिर और मस्जिद हैं । मुश्किल में इन्सान रहेगा ॥

---इच्छा -वासनांचं ओझं जेवढं कमी असेल, तेवढा जीवनाचा....मोक्षाचा प्रवास सुखकर होईल. हे गाठोडं जर भारी-जड-असेल तितका तू हैराण होशील. स्वतःचा अहंकार जपशील, तर तुला तो (ईश्वर) भेटणारच नाही! जिथे प्रेम, स्नेह मिळवायचं आहे, तिथे मनं मिळाली पाहिजेत; नाहीतर नुकसानच होईल. जोपर्यंत मंदिर व मशीद असा भेदभाव राहिल, (ईश्वर एकच आहे, हे जोपर्यंत कळणार नाही, तोपर्यंत सामंजस्य येणार नाही; आणि धर्मा-धर्मात वाद व दंगली होत रहातील.दो-दोन ओळीत किती सार सामावलं आहे, ना?)

नीरज यांनी गझलाही लिहिल्या आहेत. पण त्यांनी गझल ऐवजी त्या रचनेला गीतिका हे हिंदी नाव दिलं. फरक काहीच नाही. त्यांच्याबरोबर रामावतार त्यागी, त्याआधी दुष्यंतकुमार, शंभुनाथ शेष आदि कवींनीही 'हिंदी' गझला लिहिल्या, व हा काव्यप्रकार जास्त प्रचलित झाला. नीरज यांनी उर्दू रुबाई च्या धर्तीवर अनेक मुक्तकेही लिहिली आहेत. ती ते कविसंमेलनातून सादर करत असत. त्यांची कुठलीही कविता समजायला सोपी असे; ती समजायला शब्दकोश उघडण्याची जरूर वाटत नसे.

त्यांनी बरेच दोहेही लिहिले आहेत. काही उदाहरणं पाहू.
तोडो, मसलो या कि तुम, उसपर डालो धूल
बदले में लेकिन तुम्हें, खुशबू ही दे फूल....

बनना है तुमको अगर 'नीरज' यहाँ अमीर
सोचो मत किस चीज को कहते लोग जमीर

हम तो बस इक पेड है, खडे प्रेम के गाँव
खुद तो जलते धूप में औरोंको दे छाँव

तुम्ही फुलं तोडा, चुरगळा, कुठलीही इजा करा पण ते बदला घेणार
नाहीत; त्यांच्या स्वभावानुसार सुगंधच देतील,

जर का तुम्हाला श्रीमंत व्हायचं असेल, तर तुमची सदसद्बुद्धी (जमीर)
तुम्हाला बाजूला ठेवावी लागेल.

वृक्ष म्हणतात, आम्ही स्वतः प्रेमाच्या गावात राहतो; सदैव उन्हात उभे
असतो पण दुसऱ्यांना मात्र सावली देतो!

वर आलेल्या दोन ओळी, मानव होना भाग्य है, कवि होना
सौभाग्य...हाही दोहाच आहे.

स्वर्गदूत नावाची त्यांची एक कविता आहे, त्याचे काही 'बंध' (कडवी)
पाहू.

स्वर्गदूत कवीला 'न्यायला' येतो, त्याला कवी म्हणताहेत,
अरे इतकी काय घाई आहे? येतोच, येतोच आहे मी. निघतोच....पण....

ऐसी क्या बात है, चलता हूं अभी चलता हूं
गीत इक और जरा झूमके गा लूं तो चलूं....

बाद मेरे जो यहाँ और है गानेवाले
 स्वर की थपकी से पहाड़ों को सुलानेवाले,
 उजाड बागो- बियाबान- सूनसानों में
 छंद की गंध से फूलों को खिलानेवाले,
 उनके पावों के फफोलें न कहीं फूट पड़ें
 उनकी राहों के जरा शूल हटा लूं तो चलूं....

---माझ्यानंतर जे कवी(पुढच्या पिढीतले) मैफलीत येतील ते आपल्या गाण्याने पहाडांनासुद्धा आपल्या गाण्याने झोपवतील, म्हणजे ते मोठ्या मोठ्यांना सुद्धा मागे सारतील अशा कविता लिहितील, शुष्क माळरानावर आपल्या वृत्त-छंदयुक्त कवितांनी फुलं उमलवतील; त्यांच्या पायाला कदाचित या क्षेत्रातील वाटचालीमुळे फोड येतील आणि काटे असतील तर ते फुटतील; म्हणून मला त्यांच्या वाटेतले काटे उचलून टाकू देत; मग मी येतो तुझ्याबरोबर.

कैसे चल दूं अभी कुछ और यहाँ मौसम है
 होनेवाली है सुबह पर न सियाही कम है
 भूख-बेकारी-गरीबी की घनी छाया में
 हर जुबों बंद है, हर एक नजर पुरनम है,
 तन का कुछ ताप घटे, मन का कुछ पाप मिटे
 दुखी इन्सान के आंसू में नहा लूं तो चलूं.....

----इथे, या माझ्या देशात, निराळेच वारे वाहात आहेत; सकाळ येणार आहे, म्हणतात, पण काळोख तर जराही कमी झाला नाही! भूक-बेकारी, गरीबी याचं सावट सगळीकडे आहे. कोणी

काही बोलण्याच्या मनःस्थितीत नाही; सगळ्यांच्या डोळ्यात असहायतेचे अश्रू आहेत. कष्टकऱ्यांचा ताप मिटू देत, इथल्या लोकांच्या मनातलं पाप कमी होऊ देत; दुःखी माणसांच्या अश्रूत मला भिजून जाऊ देत, मग जाऊ या आपण. (मग मी मरायला तयार आहे.)

या कवितेचे आणखी चार बंध आहेत, पण विस्तार-भयास्तव एवढेच घेतले.

नीरज यांनी अलीगढ च्या धर्म समाज कॉलेजात हिंदी विभागाचे प्रमुख म्हणून नोकरी केली. त्यांच्या कवितेवर लोकांनी भरभरून प्रेम केलं. महिला त्यांच्या लेखणीवर फिदा होत असत. त्यांना खूप पत्रं यायची. एका त्यांच्या 'फॅन'ने शेकडो पत्रं पाठविली. ते त्यांना साहित्यिक उत्तरे देत असत. पण त्या महिलेच्या पत्रांचंही आता पुस्तक निघालं आहे! लोकांनी त्यांना 'महाकवी' ही पदवी उत्स्फूर्तपणे देऊन टाकली होती!!

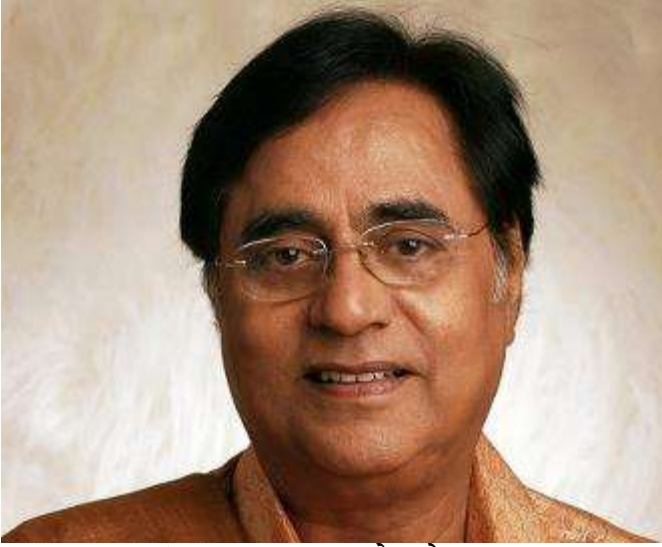
त्यांचा एक शेर—

**इतने बदनाम हुए हम तो इस जमाने में
तुमको लग जाएंगी सदियों हमें भुलाने में...**

'बदनाम' तर नाही, पण थोर महाकवी म्हणून नीरजना नक्कीच शतकां पर्यंत विसरता येणार नाही!

आहिस्ता...आहिस्ता...

गङ्गलसम्राट जगजीत

पाऊस! सगळ्यांना खूप आवडतो. थैमान घालणारा नव्हे; थेंबांनी गोंजारणारा. अशा त्याच्या येण्याने आबालवृद्ध सुखावतात. कारण वेगवेगळी असतील. पाऊस आपल्यासोबत अनेक आठवणी घेऊन येतो. आपण पावसात भिजलो नाही तरी आपली मनं, आपले डोळे, तो ओले करतो. एखादा शायर आपल्या ओथंबलेल्या लेखणीतून काही उतरवून जातो; एखादा गायक भावनेने ओथंबलेल्या आपल्या दर्दभन्त्या आवाजात ते शब्द श्रोत्यांच्या हृदयात नेऊन पोहोचवितो. आणि दुःखातही सुख मिळाल्याचा आनंद होतो. त्या आनंदमयी आठवणी साठी आपण काहीही गमवायला तयार होतो.....

ये दौलत भी ले लो, ये शोहरत भी ले लो,
भले छीन लो मुझसे मेरी जवानी

मगर मुझको लौटा दो बचपन का सावन
वो कागज की कश्ती, वो बारिश का पानी...

जगजीत सिंग!! त्या कागदाच्या नावेवर फक्त त्यांचा अधिकार आहे. त्या नावेतून ते आपल्याला फिरवून आणतात. किंबहुना आपण त्यातच तरंगत राहतो. नंतर राजस्थानमधील गंगानगर मधील कोणत्या तरी गल्लीत आपल्याला भेटते 'बूढी नानी'....

मुहल्ले की सबसे पुरानी निशानी
वो बुढिया जिसे बच्चे कहते थे नानी
वो नानी की बातों में परियों का डेरा
वो चेहरे की झुरियों में सदियों का फेरा
भुलाए नहीं भूल सकता है कोई
वो छोटीसी बातें वो लंबी कहानी....
वो कागज की कश्ती, वो बारिश का पानी....

आठ फेब्रुवारी 1941 या दिवशी शीख दांपत्य अमरसिंह आणि बच्चनकौर यांच्या पोटी गंगानगर (राजस्थान) येथे जगमोहन याचा जन्म झाला. गुरूकडे नेलं तेव्हा त्यांनी सांगितलं, हा मुलगा कलेच्या जोरावर जग जिंकेल; फक्त नाव बदलून 'जगजीत' ठेवा.

तेव्हापासून जगमोहनचा जगजीत झाला. जगजीतला लहानपणापासूनच संगीताची आवड होती. गंगानगरच्या खालसा स्कूलमध्ये उर्दू माध्यमातून शिक्षण चालू झालं. वडिलांना वाटत होतं आपल्या मुलानं आय.ए.एस. ऑफिसर व्हावं. पण नियतीनं त्याहीपेक्षा मोठं भविष्य लिहिलं होतं.

गाण्याची आवड पाहून वडिलांनी गुरु शोधले. छगनलाल शर्मा यांनी शास्त्रीय संगीताचा पाया घट्ट करून घेतला व उस्ताद जमालखां यांनी पुढील धडे दिले. त्यांनी धृपद, धमार व ठुमरीचं शिक्षण दिलं. वडिलांनी एक जुनी हार्मोनियमही आणून दिली होती. जगजीत तेव्हाही कानावर पडणारी लता, रफी, के.एल.सहगल, नूरजहाँ यांची गाणी उत्तम म्हणत असे. त्याची छोटी बहीण इंद्रजित कौरही छान गात असे.

इयत्ता नववीत असतांना स्टेज वर गाण्याची संधी मिळाली. तेव्हा एक पंजाबी गीत व नंतर बैजू बावरा या चित्रपटातील मोहम्मद रफीचं 'ओ दुनिया के रखवाले सुन दर्दभरे मेरे नाले,,,' हे गाणं म्हटलं. 125 रुपये 'दाद' मिळाली. ही होती जगजीतची पहिली कमाई! 1955-56 साली 125 रुपयांना खूप किंमत होती.

काळ पुढे सरकत होता...जालंधर च्या डीएव्ही कॉलेजमधून बी.एससी पदवी मिळवली. पण लक्ष सगळं गाण्याकडेच होतं. पदवी मिळवायलाही सहा वर्षे लागली कारण पहाटेपासून रियाझ आणि सतत गाण्याचा ध्यास! वडिलांना त्याचा ध्यास समजत होता; तेही गाण्याचे शौकीन होतेच. स्वतः दिलरुबा वाजवत असत. त्यामुळे ते पैसे पाठवत राहिले.

कुरुक्षेत्र विद्यापीठात एम.ए. साठी प्रवेश घेतला. त्याचा फायदा असा झाला की एका उत्सवाला, हिंदी चित्रपटातील मोठे अभिनेता ओमप्रकाश प्रमुख पाहुणे म्हणून आले होते. जगजीतचं गाणं ऐकून त्यांनी त्यांना मुंबईला बोलावलं. झालं! शिक्षण सोडून दिलं अन् जगजीत मुंबईला पोहोचले. ते 1961 साल होतं. ओमप्रकाश यांनी बऱ्याच ओळखी करून दिल्या. एस.डी. बर्मन, शंकर जयकिशन, मदनमोहन इ. पण मायानगरीत इतक्या झटपट कोणाचं बस्तान बसलंय? 3-4 वर्षे कशीतरी काढली व पैसे नव्हते म्हणून रेल्वे च्या संडासात

लपून प्रवास करून जालंदरला परत आले. मात्र मुंबई स्वस्थ बसू देत नव्हती. एका मित्रानं मदत केली. दमनसिंह मोगल त्याचं नाव. त्यानं 200रु महिना पाठविण्याचं कबूल केलं; व जगजीत 1965 मधे पुन्हा मुंबईला आले. शॅरे-पंजाब होस्टेल मधे राहू लागले. तेव्हा श्रीमंतांच्या पार्टींमध्ये, कधी विविध हॉटेल्समध्ये गाण्यासाठी बोलावणी येऊ लागली. चांगल्या आवाजामुळे, चांगल्या रचनांमुळे नावाचा बोलबाला होऊ लागला.

एका मैफिलीत हिज मास्टर्स व्हॉइस या रेकॉर्ड कंपनीचे अधिकारी जी. एन. जोशी यांनी त्यांचं गाणं ऐकलं; आणि रेकॉर्ड काढण्याचा प्रस्ताव दिला. चार गझलांची रेकॉर्ड निघाली. त्याच्या कव्हरवर छापण्यासाठी फोटो हवा होता. कंपनीवाले म्हणाले, दाढी आणि पगडी असा सरदारजीचा फोटो बरा दिसणार नाही. त्यांच्या आग्रहामुळे 9 जानेवारी 1966 रोजी तरुणपणापासून असलेली दाढी व पगडी काढून टाकली! मनात खूप वाईटही वाटलं. वडील दुखावतील म्हणून त्यांना तेव्हा कळवलंच नाही; मोठ्या भावाला फक्त कळवलं. वडिलांना कळलं तेव्हा त्यांनी अबोला धरला! आता जगजीत सिंह ची नवी ओळख निर्माण झाली.

त्यावेळी मुंबईत सुभाष घई भेटले; ते सुद्धा संघर्ष करत होते. ते अभिनेता व जगजीत गायक व संगीतकार बनायला आले होते. पण जगजीतना एका गुजराथी चित्रपटात अगदी छोटा रोल मिळाला. पैशांसाठी तोही त्यांनी केला. चित्रपट होता 'अमन'. हीरो राजेंद्रकुमार. त्याच्या मित्राचा रोल होता. होस्टेलजवळ एक 'बेरी रेस्टॉरंट बेकरी' होती त्याचे मालक बेरी खूप दयाळू व संगीतप्रेमी होते. ते चहा-जेवण फुकटच देत असत. जगजीत एका मुलाखतीत म्हणाले 'अशी माणसं आता सापडायची नाहीत.'

पाच फेब्रुवारी 1968 ला रेडिओ सिलोन (आता श्रीलंका) वर जगजीतची रेकॉर्ड वाजली आणि त्यांचा भाव वधारला! याच काळात राजेंद्र-नीना मेहता, शाम बेनेगल, महेश भट्ट, वनराज भाटिया, मृणाल सेन, देबू दत्ता व त्यांची पत्नी चित्रा यांची ओळख झाली. चित्राला एक मुलगीही होती. मोनिका. चित्रा जिंगल्स गात असे. तिला जिंगल क्वीन म्हणत असत. जगजीतलाही जिंगल्स मिळाल्या. दरम्यान देबू दत्ता आणि चित्राचा घटस्फोट झाला. पुढे जगजीतने चित्राला मागणी घातली व एका देवळात केवळ 35 रुपयात दोघांचं लग्न झालं! ते साल होतं 1970.

यानंतर 71 साली मुलगा विवेकचा जन्म झाला. 1976 मध्ये जगजीत-चित्राचा पहिला अल्बम प्रकाशित झाला 'अनफरगेटेबल्स'. यातील सगळी कंपोजिशन्स(चाली) जगजीतचीच होती. तो अल्बम अत्यंत लोकप्रिय झाला व त्यानंतर भरभराटच होत राहिली! पैसा, प्रसिद्धी, प्रतिष्ठा सर्व काही हाताशी आलं. परदेश वाच्या होऊ लागल्या. युरोप, अमेरिका, आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया...आणखी बरेच देश. संघर्ष संपला होता. पहिल्या अल्बम मधील ही एक क्रमबद्ध गझल...

सरकती जाए है रुख से नकाब आहिस्ता आहिस्ता
निकलता आ रहा है आफताब आहिस्ता आहिस्ता....

तिच्या चेहऱ्यावरून घूंगट हळू हळू ढळू लागला आहे; आणि तिच्या सौंदर्याचं काय वर्णन कराव? घूंगट सरकून तिचा चेहरा स्पष्ट होत गेला, तो जणू क्षितिजावरून हळू हळू वर येणारा सूर्यच!

जवाँ होने लगे जब वो तो हमसे कर लिया पर्दा
हया यकलख्त आई और शबाब आहिस्ता आहिस्ता....

आम्ही तिला लहानपणापासून पाहात आहोत; पण आता ती एकदम लाजायला वगैरे लागली! जसा तारुण्यात प्रवेश केला तशी लज्जा(हया) एकदम आली; आणि तारुण्य मात्र हळू हळू निखरतंय, बहरतंय.

**सवाले-वस्ल पर उनको अदूका खौफ है इतना
दबे-होटों से देते हैं जवाब आहिस्ता आहिस्ता....**

कधी संधी साधून तिला भेटण्याबद्दल विचारलं तर, आमच्या प्रेमाचे दुश्मन(अदू) असणाऱ्यांचं तिला इतकं भय वाटतं की काही विचारू नका! कुणी ऐकणार नाही ना, या भीतीनं दबलेल्या आवाजात ती (होकारार्थी) उत्तर देते. तेही हळूच!

**हमारे और तुम्हारे प्यार में फर्क है इतना
इधर तो जल्दी जल्दी है, उधर आहिस्ता आहिस्ता...**

माझं तुझ्यावर हे तसं तुझंही माझ्यावर प्रेम आहे; कबूल! पण आपल्या दोघांच्या प्रेमात फरक काय आहे, माहीत आहे? इकडे मला तर सगळं भराभर घडून यावं आणि लवकर तू माझी व्हावीस असं मला वाटतं; न् तुझं मात्र आस्ते...आस्ते...! प्रेमात असला थंडपणा काय कामाचा ?

**शबे- फुर्कत का जागा हूं फरिश्तों अब तो सोने दो
कभी फुर्सत में कर लेना हिसाब आहिस्ता आहिस्ता
....अमीर मीनाई**

अखेर तिच्याशी दुरावाच झालेला दिसतोय. कारण पुढचा शेर विरहाचा आलाय...अर्थात्, एका शेराचा दुसऱ्या शेराशी तसा संबंध नसतो म्हणा! देवदूतांनो, आत्ताच का आला आहात? विरहाची रात्र मी तळमळत जागून

काढलीय...आत्ताच कुठे डोळा लागतोय.. केव्हातरी नंतर करा ना माझ्या पाप-पुण्याचा हिशोब!

ही अमीर मीनाई यांची गझल खूपच लोकप्रिय झाली होती. म्हणजे, जगजीत 'आहिस्ता आहिस्ता' असं आळवत होते पण रसिकांनी मात्र एका दमात, झटपट त्यांना शिखरावर नेऊन ठेवलं!

चित्रपटांच्याही ऑफर्स येऊ लागल्या होत्या. 'साथ साथ' या चित्रपटात फारुख शेख ला उसना आवाज दिला ते हे गाणं....

तुमको देखा तो ये खयाल आया
जिंदगी धूप, तुम घना साया....
आज फिर दिल ने इक तमन्ना की
आज फिर दिल को हम ने समझाया...
तुम चले जाओगे तो पूछेंगे
हमने क्या खोया, हम ने क्या पाया...
हम जिसे गुनगुना नहीं सकते
वक्त ने ऐसा गीत क्यूं गाया....जावेद अख्तर

आयुष्य म्हणजे कडक उन्हातली वाटचाल; पण तिची साथ जणू घनदाट सावली! सावलीची सुंदर उपमा जावेदना सुचली आहे. पण ती साथ मिळतेय की नाही, अजून अनिश्चित आहे. त्यामुळे मनाची समजूत घालावी लागतेय. हां, जर तू सोडून गेलीस तर विचार करेन, की काय मिळालं अन् काय गमावलं.... मला म्हणायचंय... काळानं असं गीत मुळात का गावं, जे आपल्याला गुणगुणताही येणार नाही?...कवीच्या प्रतिभेला खरंच ...एक सलाम! पन्नास-साठ च्या दशकात चित्रपटगीतं सुंदर काव्याचे नमुने असत; पण त्यानंतरही अशी

काव्यमय गीतं तुरळक का होईना, आढळतात!...आणि बरं वाटतं. या गीताचे संगीतकार होते कुलदीपसिंह.

1978, 79 पुन्हा नवीन अल्बम आले. देशात आणि देशाबाहेर जगजीत च्या नावाचा डंका वाजू लागला होता. कुवेत, दुबई, फ्रँकफर्ट, लंडन चा प्रतिष्ठित अल्बर्ट हॉल, ऑस्ट्रेलियाचा कॉन्सर्ट हॉल..सर्व ठिकाणी मैफिली झाल्या...गाजल्या.

यानंतर प्रत्येक वर्षी नवा अल्बम निघतच होता..माइल-स्टोन, मैं और मेरी तनहाई, कृष्णा, एक्स्टसीज, एकोज, ही काही नावं. आपल्याला सुरवातीला जो संघर्ष करावा लागला तो इतर उभरत्या कलाकाराला करावा लागू नये, असं जगजीतना वाटायचं. त्यातूनच 1980 साली तलत अजीज या हैद्राबादच्या युवकाचा गझलांचा अल्बम प्रकाशित केला. यातील सर्व रचना जगजीत यांच्या होत्या, कवी वेगवेगळे होते.

1988 मध्ये पहिला डिजिटल अल्बम निघाला याचं रेकॉर्डिंग परदेशात झालं होतं. 1989 मध्ये दूरदर्शनवर मिर्झा गालिब ही मालिका प्रसारित झाली होती.संहिता लेखन गुलजारचं व गालिबचं काम नसिरुद्दिन शाह करत होते. त्याचं संगीत, गालिबच्या गझलांचं कंपोजिशन व गायन ही जबाबदारी जगजीत यांच्याकडे होती.

**दिल ही तो है न संगो-खिशत दर्द से भर न आए क्यूं
रोएंगे हम हजार बार कोई हमें रुलाए क्यूं....**

आमचं हृदय हे संवेदनशील हृदय आहे; ते म्हणजे काही दगड-वीट नाही. आम्हाला दुःख झालं की आम्ही रडणारच! कोणी दुसऱ्यानं आम्हाला का रडवावं?

चित्रासिंह यांनी गायलेली व जगजीतनं संगीतबद्ध केलेली गालिबची ही दुसरी गझल...

ये न थी हमारी किस्मत कि विसाले-यार होता
अगर और जीते रहते, यही इन्तजार होता....

प्रेयसीशी मीलन होणं आमच्या नशिबात नव्हतं; शेवटी जीवन संपलं. पण आम्ही आणखी जगलो असतो तरी आम्ही तिचीच वाट पाहात राहिलो असतो!

पुन्हा आपण चित्रपटांकडे येऊ. साथ साथ या चित्रपटानंतर माइलस्टोन मानला जातो, तो 'अर्थ' हा चित्रपट आला. पतीच्या विवाहबाह्य संबंधामुळे स्त्रीच्या वाट्याला येणारं दुःख व त्यातून ती खंबीरपणे एकटी पुन्हा कशी उभी रहाते, असा स्त्रीवादी विषय होता. याचं संगीत जगजीतसिंह यांचं होतं. यातील गाणीही त्यांनीच गायली होती.

झुकी झुकी सी नजर बेकरार है कि नहीं
दबा दबा सा सही दिलमें प्यार है कि नहीं....

तू अपने दिल की जवाँ धडकनों को गिनके बता
मेरी तरह तेरा दिल बेकरार है कि नहीं....

सांग ना, तुझी नजर मला सांगते आहे की तूही माझ्यावर प्रेम करते आहेस; पण ते दडपून ठेवलं आहेस, हो ना? मी भेटल्यावर तुझी हृदयाची स्पंदनं वाढतात ना? तूही माझ्याइतकीच उत्सुक असतेस भेटायला!

राज किरण या नटाच्या तोंडी हे गाणं होतं. याच चित्रपटातील दुसरं गीत जास्तच लोकप्रिय होतं. दोन्ही गीतं कैफी आजमी यांनी लिहिलेली होती.

तुम इतना जो मुस्कुरा रहे हो
क्या गम है जिसको छुपा रहे हो.....

आंखों में नमी हंसी लबों पर क्या हाल है क्या दिखा रहे हो....

खरोखर आपलं दुःख लपविण्याकरता माणूस बाह्यतः हसत राहतो. इकडे डोळे कुणाला न कळेल इतपत पाणावलेले असतात, पण ओठांवर हसू असतं.

‘अर्थ’ या चित्रपटाचं संगीत जगजीत सिंह यांचच होतं व वरील दोन्ही गझला त्यांनी गायल्या होत्या. जगजीत यांचा आवाज राजकिरण याच अभिनेत्याला जास्त शोभतो, असं चित्राचं मत होतं!

जगजीत यांनी गायलेल्या खूप गझला गझलप्रेमींना पाठच असतात. निदा फाजली यांची लिहिलेलीही गझल,

दुनिया जिसे कहते हैं जादू का खिलौना है
मिल जाए तो मिट्टी है, खो जाए तो सोना है....
गम हो कि खुशी दोनों कुछ देर के साथी हे
फिर रस्ता ही रस्ता है हँसना है न रोना है.....निदा फाजली

हे दोन्ही शेर असे आहेत की ज्यात जीवन विषयक तत्त्वज्ञान आपल्याला दिसून येतं. या विश्वाच्या दृष्टीने आपण बालकच आहोत. आपल्याला ज्या गोष्टी मिळालेल्या असतात, त्यांची आपल्याला किंमत नसते; पण ज्या गोष्टी हातातून निसटलेल्या असतात, त्या मात्र फार मोलाच्या होत्या, असं मानून आपण दुःख करत बसतो... तसंच सुखदुःखाचं असतं. पण आपण जर आध्यात्मिक दृष्टिकोन ठेवला, जर त्रयस्थ नजरेनं पाहिलं, तर दोन्हीत ही आपण स्थितप्रज्ञ राहू शकतो. त्याही पुढे, म्हणजे मृत्यूनंतर तर तो एक अज्ञात रस्ता आहे जिथे सुख-दुःखाला थाराच नाही!

ही गझल पहिल्या अल्बम मधली आहे. जगजीत यांचे ऐंशी पेक्षा जास्त अल्बम निघाले; त्यांनी वीसपेक्षा अधिक भाषांमध्ये गीत-गझला गायल्या आहेत. त्यामुळे काय काय इथे समाविष्ट करणार? पण जीवनात सुख सतत टिकत नसतं; सुख घरात नांदत असतं तेव्हा दुःख उंबऱ्यात उभं असतं असं म्हणतात. 28 जुलै 1990 हा दिवस! काळ दारात येऊन ठेपला होता. जगजीत-चित्रा यांचा मुलगा विवेक अवघ्या विसाव्या वर्षी अपघातात मृत्यू पावला. आभाळ कोसळणं म्हणजे काय हे दोघांनी अनुभवलं! चित्रा तर मूक झाली. त्यांनी गाणं सोडलं....त्या प्रसंगानंतर त्या कधीच गायल्या नाहीत. बेटी मोनिका हिचं खूप आधीच लग्न झालं होतं. पण याच घटनेच्या आसपास तिनं ही आत्महत्या केली होती. डिप्रेशनमुळे.

जगजीत यांना धक्क्यातून नीटसं सावरताच आलं नाही; पण दुःख विसरायला संगीतच उपकारक ठरणार होतं. त्यांनी पुन्हा रियाझ व मैफिली चालू केल्या. चित्रा आता श्रोत्यांच्या खुर्चीवर असत....

चिठी न कोई संदेस,

जाने वो कौनसा देस, जहाँ तुम चले गये...

इक आह भरी होगी, हमने न सुनी होगी,

जाते जाते तुमने, आवाज तो दी होगी

हर वक्त यही है गम, उस वक्त कहीं थे हम

कहाँ तुम चले गये....

अशा दुःखात संगीतानंच साथ दिली.

‘सजदा’ हा लता मंगेशकर यांच्यासाठी काढलेला खास अल्बम.1992 साल होतं. त्यातील एक ही अप्रतिम गझल....

दर्द से मेरा दामन भर दे या अल्ला!
फिर चाहे, दीवाना कर दे या अल्ला
सूरज सी इक चीज तो हम सब देख चुके
सचमुच की अब कोई सहर दे या अल्ला...
या धरती के जखमों पर मरहम रख दे
या मेरा दिल पत्थर कर दे या अल्ला...कतील शिफाई

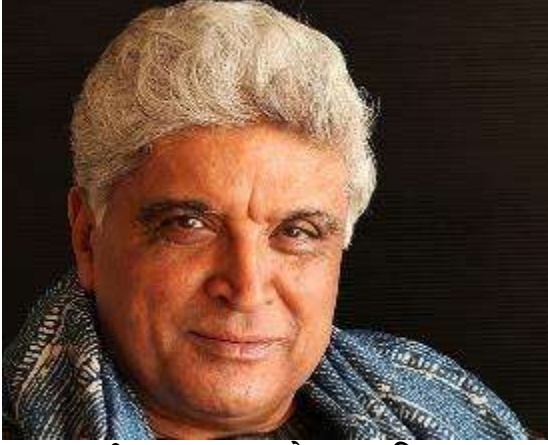
कुंतीनेही दुःख मागितलं होतं, म्हणतात. दुःखाने मी 'वेडा' झालो तरी चालेल, म्हणजे का? तर मग कसल्या गोष्टीचं भानच राहात नाही! सूर्य तर रोजच येतो; पण सकाळ होतच नाही! देवा, आता एक खरीखुरी सकाळ दे! अन् या धरतीचं दुःख आता पाहावत नाही; तिच्या जखमांवर उपचारार्थ काही उटणं लाव किंवा माझं हृदय तरी दगडाचं करून टाक! म्हणजे मला पृथ्वीची व्यथा जाणवणार नाही.

देहराडून चा कार्यक्रम आटोपून 21 सप्टेंबर 2011 ला जगजीत मुंबईला आले. 22 तारखेला गुलाम अलीसोबत रात्री दुसऱ्या दिवसासाठी रियाझ करत दोघं बसले होते. 23 ला दोघांचा एकत्र प्रोग्राम होता. त्याचवेळी प्रचंड डोकेदुखी सुरू झाली. लीलावती हॉस्पिटल मधे नेण्यात आलं. तोपर्यंत शुद्ध हरपली होती! ब्रेन हेमरेज चं निदान झालं. आठ दिवस कोमात होते. दहा ऑक्टोबर 2011 ला सारं काही शांत झालं.

गझल-सम्राटाची मैफिल अर्ध्यावरच संपली होती.....

मानिनी दिवाळी अंक २०२१

जावेद अख्तरचे काव्य—एक सखोल अनुभव

हिंदी चित्रपट 'दीवार' आठवतोय? अमिताभ बच्चन ला स्वतःचा सर्वात आवडणारा तो चित्रपट. त्यातलं एक दृष्य आठवतं? निरुपा रॉय आपल्या दोन लहानग्यांना घेऊन मुंबई च्या फूटपाथवर चालतेय. ...असहाय अशी ती मुलं, मुंबईच्या निर्दय पंजात सापडली की त्यातूनच जन्मतो 'अँग्री यंग मॅन'; ज्या प्रतिमेनं अमिताभला यशाच्या एव्हरेस्टवर नेलं! ज्यांच्या लेखणीतून ही कथा उतरली त्या दोघा लेखकांपैकी एक जावेद अख्तर. लहानग्या जावेदनेही परिस्थितीचे असे चटके सोसले होते की, पुढे त्यांनी लिहिलं,

किन लफ्जों में इतनी कडवी इतनी कसीली बात लिखूं
शेर की मैं तहजीब निबाहूं या अपने हालात लिखूं.....
कैसे लिखूं मैं चांद के किस्से कैसे लिखूं मैं फूल की बात
रात उडाए गर्म हवा तो कैसे मैं बरसात लिखूं....

---अनुभवलेल्या कडवट गोष्टी मी कोणत्या शब्दात सांगू? शायरी लिहितांना मी कडू वास्तव त्यात गुंफू की शेर-लेखनाची परंपरा (संस्कृती) सांभाळू? (आणि ठराविक हुस्न-इश्काच्या गोड गोष्टीच सांगू?)

मी चंद्राबद्दल...फुलाबद्दल लिहू तरी कसं? कारण मी त्यांना अनुभवलंच नाही! वाळवंटातल्या गरम हवेच्या भाजणाऱ्या झोतांनी रेतीचं वादळ ज्यानं सोसलं आहे, त्यानं, सुखावणाऱ्या, तृप्त करणाऱ्या पावसाबद्दल लिहावं तरी कसं?

मात्र नियतीच्या थपडा खाऊनही जावेद 'क्रोधित तरुण' बनला नाही. याचं मुख्य कारण म्हणजे त्याच्या पिढ्यान् पिढ्यांकडून लेखनाचा वारसा त्याच्याकडे आला होता. प्रसिद्ध लेखिका सफिया अख्तर व प्रगतीशील कवी जॉनिसार अख्तर हे जावेदचे आई-वडील होत. लोकप्रिय उर्दू कवी मजाज हे जावेदचे मामा. तलत च्या आवाजातलं जुनं प्रसिद्ध गाणं, ऐ गमे-दिल क्या करूं' (चित्रपट ठोकर) हे मजाजने लिहिलेलं; ते आपण कधी विसरणं शक्य आहे का? आपल्या काळातील प्रसिद्ध कवी मुज्तर खैराबादी हे जावेदचे आजोबा.वडिलांचे वडील. एवढ्यावरच ही परंपरा थांबत नाही; तर जावेदचे पणजोबा अहमद हुसेन 'रुस्वा' हेही शायरच होते. पणजी सईदुन्निसा 'हिरमॉ' ही एकोणिसाव्या शतकातील अशी कवयित्री होती की जिच्याशिवाय उर्दू कवितेचा इतिहास पूर्ण होणार नाही! आणखी मागे जाऊन सांगावं लागेल की 'हिरमॉ' यांचे वडील फजले-हक खैराबादी हेही एक कवी व तत्त्वज्ञ होते. ते मिर्जा गालिब चे जवळचे मित्रही होते. आज आपल्या पिढीच्या हातात गालिबचा 'दीवान' (काव्यसंग्रह) आहे तो प्रथम संपादित केला तो फजल-हक

यांनीच! अशी सर्व पार्श्वभूमी व असा वारसा लाभलेल्या जावेद अख्तरचं लेखन शतकावर ठसा उमटवेल, यात आश्चर्य ते काय?

लहानग्या जावेदच्या नशिबी मात्र पोरकेपण लिहिलं होतं. आई सफिया आपल्या जावेद व धाकट्या सलमान या मुलांना कसंबसं सांभाळीत होती. पुढे जावेदच्या आठव्या वर्षीच सफिया निवर्तली. जावेद मावशीकडे आला व सलमान आजोळी राहिला. मॅट्रिक झाल्यावर जावेदला भोपाळला त्याच्या सावत्र आईकडे नेण्यात आलं; पण तिथूनही काही कारणामुळे बाहेर पडावं लागलं. यावेळी वडील मुंबईत होते पण दुरावा कायम होता. सहा दिवसातच वडिलांचंही घर सोडलं. खिशात सत्तावीस पैसे! जावेद खार स्टेशनवर येऊन पायऱ्यांवर बसला. मुंबईचा धुंवाधार पाऊस...अंधुक प्रकाश....शेजारी बसलेला एक कुडकुडणारा कुत्रा! तीन दिवस पोटात अन्नाचा कणही नाही...!

आँख खुल गई मेरी, हो गया मैं फिर जिंदा

पेटके अंधेरो से जहन के धुंधलको तक

एक साँप जैसा रेंगता खयाल आया

आज तीसरा दिन है...आज तीसरा दिन है...!!

मेरे घर में चूल्हा था, रोज खाना पकता था

रोटियाँ सुनहरी हैं...गर्म गर्म ये खाना ...

खुल रही हैं आखें....क्या मैं मरनेवाला हूँ?....

जावेदला रोटीचं स्वप्न पडलं असावं! भुकेल्या पोटाला जाळणारी आग 'भूख' या कवितेत अशी उतरली आहे की ते शब्दचित्र मनःचक्षूंनी पाहतांना आपलं हृदय हेलावून जातं.

बेघर, असहाय्य अशा जावेदला आसरा दिला तो रस्त्यावरच्या समदुःखी मित्रांनी. त्यातलाच एक मित्र मुश्ताकसिंह. सरदार. त्याचा निरोप घेतांना त्याच्या हातातलं कडं जावेदने स्वतःच्या हातात घातलं. ते कडं आजही त्यांच्या हातात आहे! त्याची आठवण म्हणून. या मित्राच्या वाट्याला आलेलं दुःख इतकं भयंकर होतं की जावेद अख्तर यांना एक शेर आठवतो,

**बहुत नाकामियों पर आप अपनी नाज करते हैं
अभी देखी कहीं है आपने, नाकामियां मेरी ?...**

जणूं तो मित्र जावेदला म्हणत आहे, तुला तुझ्या असफलतेबद्दल, तुझ्या दुःखाबद्दल गर्व आहे ना? (की माझ्या एवढं मोठं दुःख कुणाचंच नाही) ? तसं वाटणं स्वाभाविकच आहे कारण अजून तू माझी असफलता, माझं दुःख पाहिलंच आहे कुठे?

मुंबईत येऊन पाच वर्ष झाली होती. जावेदनं लिहिलंच,

**रोटी एक चॉद है, हालात बादल
चॉद कभी दिखाई देता है, कभी छुप जाता है...**

भूक-तहान कितीही छळत असली तरी ती जावेदला नमवू शकली नाही. जावेदनं हार मानली नाही किंवा तो निराशही झाला नाही. मनात खात्री होती की काहीतरी नक्की चांगलं घडेल.... 'मी काही असाच मरून जाण्यासाठी जन्माला आलो नाही..' तो स्वतःशी म्हणे.

पुढे खरोखरच कालचक्र अनुकूल फिरलं. फिल्मस मिळाल्या. यश आलं. घर झालं निवारा मिळाला....

एक ये घर जिस घर में मेरा साजो-सामों रहता है
एक वो घर जिस में मेरी बूढी नानी रहती थीं...

जावेद लिहितात, आत्ताचं माझं हे घर, जिथं सगळी साधन-सामुग्री आहे, थाटमाट आहे, श्रीमंती आहे सारं काही आहे; आणि एक ते घर होतं जिथं एकेकाळी माझी वृद्ध आजी राहात होती. (केवढा फरक आहे...आज सगळी आधुनिक सुखं आहेत, पण ती पूर्वीची मूल्यं?...ती ईश्वराबद्दलची कृतज्ञता...ती जगण्यातली सरलता...हे सारं काही त्या घरातच अडकून राहिलं आहे.)

‘बूढी नानी’ हे एक प्रतीक आहे. पूर्वीच्या जीवनातल्या चांगल्या गोष्टींचं...माणसांमधल्या जिव्हाळ्याचं...प्रेमाचं.. आज भौतिक प्रगतीमुळे मिळणारी बाह्यसुखं आहेत;पण आजीच्या काळी जे जपलं जायचं ते जपू पाहणाऱ्यांची आज टिंगलटवाळी होतांना दिसते. या टिंगल-टवाळीचंच नाव ‘आधुनिकता’!

फिल्मी दुनियेत जावेद अख्तर या नावाला वलय प्राप्त झालं पण त्यांचे पाय जमिनीवरच राहिले, हे विशेष. दुःखाशी गाढ स्नेह बालपणापासूनच असल्यामुळे या कविहृदयी माणसाला इतरांचं दुःखही आपलंच वाटतं.परिस्थितीचे कितीही वाईट अनुभव आले तरीही त्यांच्या स्वभावात किंवा शायरीतही कडवटपणा उतरला नाही. उलट त्यांची शायरी अधिक गहिरी झाली.त्यात भावनांचा प्रामाणिकपणा दिसतो. विचारांची नवता दिसते.

मदर तेरेसा यांना उद्देशून लिहिलेल्या एका कवितेत (नज्म) ते म्हणतात,

जाने कितने बेघर बेदर बेबस इन्सां

जाने कितने टूटे कुचले बेबस इन्सां

तेरी छाँवो में जीनेकी हिम्मत पाते हैं

मां, तेरेसा, कितीतरी अशी बेघर दुःखी लाचार माणसं, समाजानं उपेक्षिलेली, पायदळी तुडवलेली माणसं तुझ्या सावलीत येऊन पुन्हा जगण्याची उभारी धरतात..फक्त तुझ्या कृपेने....तुझ्या मायेच्या स्पर्शाने...

पण माँ एक विचारू? तुझ्या महानतेबद्दल संपूर्ण आदर आहे मला; तो आदर राखून मी विचारायचं धाडस करतो;

किसने इन बदहालों को बदहाल किया है?

तूने कभी ये क्यूं नहीं सोचा, कौनसी ताकत—

इन्सानों से जीने का हक छीनके उनको—

फुटपाथों और कूडाघरों तक पहुंचाती है...?

तूने कभी ये क्यूं नहीं देखा, वही निजामे-जर

जिसने इन भूखों से रोटी छीनी है

तिरे कहने पर, भूखोंके आगे कुछ टुकडे डाल रहा है

माँ तेरेसा, तू कधी हाही विचार का नाही मांडलास की या असहाय्य झालेल्या दीन-दुबळ्यांना 'तसं' कोणी बनविलं? यांचा जगण्याचा हक्क हिसकावून घेऊन त्यांना फूटपाथवर/ कचराकुंडीत आणून सोडणारी निर्दय शक्ती कोणती आहे? तू पाहात असशील की आजची ही अर्थ(अ)व्यवस्थाच या भुकेकंगालांची रोटी हिसकावून घेत आहे. आणि नंतर तुझ्या शब्दाला मान दिल्याचा आव आणून तीच अर्थव्यवस्था या भुकेल्यांपुढे तुकडे टाकते आहे. तू या निराधारांना आधार देतेस...पण हे निराधार,कंगाल का निर्माण होतात याबद्दल का आवाज उठवत नाहीस, माँ तेरेसा ? पण हे मी तुला कुठल्या तोंडाने

विचारू? त्यापेक्षा मी गप्पच राहतो. कारण मला तुझ्या महानतेबद्दल अपार आदर आहे!

मनातल्या भावनांचा सच्चा आणि निर्भय आविष्कार या कवितेत दिसतो. दुसऱ्या एका कवितेत निसर्गाची प्रतीकं वापरून जावेद काय सांगताहेत ?—

वो ढल रहा है तो ये भी रंगत बदल रही है
जमीन सूरज की उंगलियों से फिसल रही है...

---सूर्य ढळतो आहे..म्हणून जमीनही 'रंग' बदलत आहे. त्याच्या हातातून निसटून चाललीय् ती. त्यांचे गुंफलेले हात सुटत चालले आहेत.

कवी सांगतोय की त्याचा पडता काळ आला म्हणून त्याच्या प्रिय व्यक्तीनंच त्याच्याकडे पाठ फिरविली! प्रेमाच्या बंधनातून हलकेच स्वतःला सोडवून घेतलं. पाहता पाहता त्यानं तिला गमावलं.

मग कवी स्वतःला समजावतो—

लो देख लो ये इश्क है,ये वस्ल है, ये हिज्र है
अब लौट चले आओ; बहुत काम पडा है....

अरे माझ्या मना, झालं ना तुझं समाधान?घेतलास ना अनुभव तुला हवं होतं त्या प्रेमाचा? आता कळलं असेल तुला की असं असतं प्रेम. त्यातलं मीलन...आणि नंतरची ताटातूट....आता बस् झालं...आता ताळ्यावर ये..खूप कामं पडलीयत्...ती केली पाहिजेत...

जीवनात भावनिक पडझड होतच असते व जखमाही होत असतात---
त्याबद्दल कवी लिहितो---

**जखम तो हमने इन आँखों से देखे हैं
लोगों से सुनते हैं मरहम होता है...**

जखमा होतात, हे खरं आहे कारण मी त्या डोळ्यांनी पाहिल्या आहेत...मला झालेल्या...

लोकांकडून ऐकलं होतं की त्यावर लावण्यासाठी मलमही असतं पण फक्त ऐकलंय...मी काही ते अनुभवलं नाही...(त्यामुळे माझ्या जखमा भरूनच आल्या नाहीत.) जावेद अख्तरांच्या काव्यातला ताजेपणा त्यांच्या ताज्या राहिलेल्या जखमांमुळेच तर नसेल ना?

जावेद अख्तर यांचा विवाह हनी इराणी हिच्याबरोबर झाला होता. पण दोन मुलांच्या जन्मानंतर पुढे ते वेगळे झाले. मात्र ती दोघं अजूनही मैत्रीच्या नात्यानं जोडलेली आहेत.नंतर जावेद यांनी शबाना आजमी यांच्याशी विवाह केला हे सर्वांना माहीत आहेच.

इतर कोणासाठी काहीही असो पण कवीसाठी 'दुःख' हा एक खजिनाच असतो! सुंदर शब्दांचे अलंकार घालून या मौल्यवान दुःखांना कवी बाजारात आणू शकतो....कारण?....

**गम बिकते हैं बाजारों में, गम काफी महंगे बिकते हैं
लहजे की दुक्कान अगर चल जाए तो, जब्बे के ग्राहक
छोटे-बडे हर गम के खिलौने, मुंहमांगी कीमत पे खरीदें
मैं ने हमेशा अपने गम अच्छे दामों बेचे हैं, लेकिन—**

जो गम मुझको आज मिला है
किसी दुकानपर रखनेके काबिल ही नहीं है
पहली बार मैं शर्मिदा हूं, ये गम बेच नहीं पाऊंगा....

आपल्या दुःखाची सखोलता कवीने ज्या शैलीत (लहजा) वर्णन केली आहे, ती शैलीच जावेदला इतर कवींपासून 'वेगळा' ठरवते.

कम हो कैसे इन खुशियों से तेरा गम
लहरों मे कब बहता है नदीका चाँद ?....

---आता मला मिळालेल्या या आनंदाच्या क्षणांमुळे माझं तू दिलेलं दुःख कमी कसं होईल? नदीच्या पाण्यात प्रतिबिंबित झालेला चंद्र काय प्रवाहाबरोबर वाहून जातो ? आनंद वाहणाऱ्या प्रवाहासारखा आहे. हे क्षण निघून जातील; दुःख आहे ते तिथंच राहणार आहे.

आपल्याला मिळालेल्या दुःखाबद्दल जावेद कोणालाही दोष देत नाहीत. ते लिहितात...

तेरी बुनियादों में कोई टेट थी
अपनी दीवारों को क्या इल्जाम दूं...

ते स्वतःलाच म्हणतात, तुझ्या(म्हणजे माझ्या) जीवनाचा पायाच तिरका होता; मी या (खचलेल्या) भिंतींना काय म्हणून दोष देऊ?

पुढचा शेरही अशाच अर्थाचा आहे---

उन चिरागों में तेलही कम था
क्यों गिला फिर हमें हवासे रहे....

--- तो दिवा विझला, खरं आहे.पण त्यात तेलच कमी होतं! (त्यामुळे तो विझणं हे स्वाभाविकच होतं.) मग आता वाऱ्याबद्दल तक्रार करण्याचं काय कारण?

सामाजिक जीवनावरही जावेद अख्तर
वेळोवेळी भाष्य करतात. पोषाखी पुढाऱ्यांबद्दल ते लिहितात,
अपनी अपनी तारीकी को लोग उजाला कहते हैं.
तारीकी के नाम लिखूं तो कौमें, फिरके, जात लिखूं...

आपल्या भोवतीच्या अंधारालाच लोक 'प्रकाश' म्हणतात! आणि हे आपल्यापुरते अंधारतरी कोणते? नावं सांगू ? जाती, जमाती, गट...हेच ते अंधार!

गटबाजी करणाऱ्या, कोत्या विचारांच्या या लोकांना त्यांच्या संकुचितपणाचा पत्ताही नसतो. आपापल्या डबक्यात जो तो खूष असतो.हे आजच्या समाजाचं वास्तव आहे.

नुसरत फतेह अली यांनी गायलेल्या जावेद यांच्या गीतातील एक 'बंद'
असा आहे--

शहरके दुकांदारों! कारोबारे-उल्फतमें सूद क्या जिया क्या है
तुम न जान पाओगे
दिलके दाम कितने हैं, ख्वाब कितने महंगे हैं,और नकदे-जाँ क्या है
तुम न जान पाओगे.

---केवळ पैशाचे रोखठोख हिशेब जाणणाऱ्यांनो, हृदयाच्या व्यापारातलं तुम्हाला काय कळणार? प्रेमाच्या देवघेवीत लाभ (सूद) कशाला म्हणतात, नुकसान (जिया) कशाला म्हणतात हे नाहीच कळणार तुम्हाला.

---हृदयाची (प्रेमाची) किंमत किती (कमी) आहे; ते देऊनसुद्धा स्वप्न पाहता येत नाहीत इतकी ती महाग आहेत! जीवनरूपी धनाची काय किंमत आहे हे तुम्हा शहरी व्यापाऱ्यांना काय कळणार!

आज आपल्याला आत्मा विकलेले लोकच अधिक आढळतात. जावेद यांनी नेमकं तेच टिपलं आहे. सहृदय माणसाची या व्यवहारी जगात होणारी घुसमट यातून उमटते आहे.

जानता हूं तुमको जौके-शायरी भी है
शख्सियत सजाने में ये इक माहिरी भी है
फिर भी हर्फ चुनते हो, सिर्फ लफ्ज सुनते हो
इनके दरमियां क्या है, तुम न जान पाओगे...

---मला माहित आहे, तुम्हाला शायरीचा षौक आहे; पण कितीसा? 'मला शायरी आवडते' हा स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पैलू 'दाखवून' मिरविण्यापुरता! ही खरी आवड नव्हे; तुम्ही फक्त अक्षरं वाचता... फारतर तर त्यांचे बनलेले शब्द वाचता. पण त्या शब्दांच्या आत खोलवर काय दडलं आहे, किंवा दोन ओळींच्या मधल्या कोऱ्या जागेतही काही अर्थ दडला आहे; हे नाहीच कळणार तुम्हाला! तुम न जान पाओगे!!

आपण तसे शब्दांच्या दुकानदारांपैकी नव्हेत, हे जावेद अख्तरांना सांगतांना आपल्याला खूप अभिमान वाटला पाहिजे!

त्यांच्या 'वक्त' या कवितेची एक झलक पाहू या---
ये वक्त क्या है...?
ये क्या है आखिर कि जो मुसलसल गुजर रहा है
ये जब न गुजरा था तब कहीं था?
कहीं तो होगा...
गुजर गया है, तो अब कहीं है?
कहीं तो होगा!
कहीं से आया, किधर गया है?
ये कबसे कबतक का सिलसिला है?
ये वक्त क्या है?....

10-12-2016 एकता मासिक

जीवन

जिंदगी कैसी है पहली हाए
कभी तो हँसाए, कभी ये रुलाए....

खरोखर जीवन हे कोडंच असतं. प्रत्येकाला आपल्यापुढचं हे कोडं सोडवावंच लागतं. शिवाय प्रत्येकाला मिळालेलं कोडं इतरांपेक्षा वेगळं असतं. कुणीच कुणाला तशी मदत करू शकत नाही. प्रत्येकाच्या हातात एक 'गुंता' असतो. तो सोडविण्यात जो तो गुंतलेला असतो. तो सोडवितांना फार तर दोन व्यक्ती एकमेकांसोबत बसू शकतात. कधीतरी परस्परांची चौकशी करून धीर देत असतात; तुझ्यापेक्षा माझा गुंता बरा! (किंवा उलट!!) असं म्हणून दिलासा घेऊ वा देऊ शकतात. या सहवासालाच मग नात्यांची नावं चिकटतात. आई-भाऊ-बहिणी पासून प्रेमिक-दोस्त-मित्रांपर्यंत! तरीही प्रत्येकाच्या हातातलं रीळ व त्याचा गुंता हा ज्याचा-त्याचा असतो. विशेष म्हणजे तो गुंता सोडविणे हे सर्वांना आवडत असते. त्यात त्यांचा वेळ छान जातो!

वेळ! यावरून कवी जावेद अख्तर आठवले. त्यांनी जीवनाची-जिंदगीची-काय व्याख्या केलीय माहीत आहे? पहिल्या श्वासापासून शेवटच्या श्वासापर्यंत आपल्याला मिळालेला वेळ, म्हणजे जीवन! आपल्याला मिळालेला हा वेळ कसा 'घालवायचा' हे आपलं आपण ठरवायचं आहे.

प्रत्येकजण जीवनाबद्दल विचार करतच असतो. कवीही करतातच. कारण ते प्रथम माणूस असतात. कवी असल्यामुळे ते जीवनाबद्दल खूप काही लिहून ठेवतात!

गम के हाथों कभी खुशी में आए
रोने के मजे कभी हँसी में आए
कशती हि भँवरगाह, भँवर खुद कशती
क्या क्या तूफ़ों जिंदगी में आएजोश मलीहाबादी

जोश म्हणतात, कधी अतीव दुःखामधेच आम्ही प्रसन्नतेचा अनुभव घेतला; कधी हसण्यामधूनच अश्रू ढाळण्याचंही समाधान मिळालं. कधी आमची नाव हेच भोवऱ्याचं केंद्रस्थान होतं तर कधी कधी भोवऱ्यांमुळेच आम्ही तरून गेलो! (विरोधाभासांचा) एक झंझावातच आहे जीवन म्हणजे!

‘थोडे गम हैं, थोडी खुशियाँ’ हेच जीवनाचं खरं रंग-रूप आहे. पण दुःख व आनंद या दोन स्थिती तरी जीवनात का असतात? याचं एकच कारण आहे. ते म्हणजे प्रेम!! प्रेम या शब्दात प्रेमाच्या सर्व छटा समाविष्ट आहेत. भावा-बहिणींच्या व आई-वडिलांची माया इथपासून पति-पत्नी वा प्रेमिकांच्या अनुरागापर्यंत सर्वकाही. तसंच उर्दू भाषेतही मुहब्बत हा शब्द सर्वसमावेशक आहे. त्यातील एक छटा म्हणजे ‘इश्क’ , जे प्रियकर-प्रेयसी याच्या दरम्यान असतं. प्रेम कुठलंही असो, तेच माणसाचं जीवन सुखी किंवा दुःखी करायला, सुख-दुःखाची आवर्तनं आणायला कारणीभूत असतं. एका अज्ञात शायरानं म्हटलं आहे की,

ऐ आशिक, न पूछ जिन्दगी क्या है
जिन्दगी तो तखल्लुस है मुहब्बतका....अनाम

काही लेखक/शायर आपलं खरं नाव प्रसिद्ध न करता टोपण नाव घेतात तशा टोपणनावाला 'तखल्लुस' असे म्हणतात. शायर म्हणतो की मुहब्बतचं/प्रेमाचंच टोपण नाव आहे जीवन!

सुख-दुःख प्रेमाशी निगडित आहेत याचं कारण प्रेमाशी निगडित असतात अपेक्षा! आणि अपेक्षा असल्या की अपेक्षाभंग आलाच! किंवा अपेक्षापूर्ती झाली तर आनंद, सुख. अशा लाटामागून लाटा येणं हा जीवनसागराचा धर्मच आहे.

आणखी एका अज्ञात कवीनं वरील म्हणण्याला दुजोराच दिला आहे. तो म्हणतो,

जिन्दगी से इतना प्यार न करो
ये किसी से वफा नहीं करती
मौत को कभी मत भूलो
ये किसीको धोखा नहीं देती.....

जीवन आणि प्रेमाचं फारसं जुळत नाही असं कवीला वाटतं.त्याचं म्हणणं असं की जीवन कधीच अपेक्षापूर्ती करत नसतं;निष्ठा दाखवत नसतं. मृत्यूला मात्र विसरू नकोस. (जीवनात मृत्यूची आठवणसुद्धा नकोशी असते तुला!) पण मृत्यूच दयाळू असतो. तो कधीच वचन विसरत नाही. तुझ्यावर उपकारच करतो.

(आजकाल मराठीत बोलतांना 'धोका देणे' हा वाक्प्रचार फसवणे या अर्थे सर्रास वापरला जातो पण ते चुकीचे आहे. धोका असणे म्हणजे काळजी घ्या,

अन्यथा अपाय होईल,संकटात पडाल असा धोका या शब्दाचा अर्थ घ्यायला हवा.)

मीरही आपल्या शेरात सांगतात,
क्या भरोसा है जिन्दगानी का
आदमी बुलबुला है पानीका....

रोजच्या जीवनात, जीवनाची ही अस्थिरता आपल्याला कधी जाणवते तरी का? आपण एकमेकांना वाढदिवसाच्या शुभेच्छा देतो, वृद्धांचे आशीर्वाद घेतो हे सर्व त्या अस्थिरतेला किंचित विसरण्यासाठीच असतं; नाही का? शायर गोपाल मित्तल लिहितात,

मुझे जिन्दगी की दुआ देनेवाले
हँसी आ रही है तेरी सादगी पर....

-----मला निर्विघ्न जीवन चिंतणाच्या माझ्या मित्रा, तुझ्या निष्पाप भोळ्या मनाबद्दल मला हसू येत आहे!

पुढील शेर ही असंच काही सांगतो.

मुसीबत और लंबी जिन्दगानी
बुजुर्गों की दुआ ने मार डाला...!..मुज्तर खैराबादी

नरेशकुमार 'शाद' जीवनासंबंधी काय सांगत आहेत?

जिंदगी शगले-आहो-जारी है
जिंदगी एक जर्बे-कारी है

फिर भी क्या दिलकशी है जालिम में
फिर भी कमबख्त कितनी प्यारी है!....नरेशकुमार 'शाद'

(‘शाद’ हे तखल्लुस-Pen-name-आहे)

ते सांगतात, जीवन म्हणजे केवळ कष्टप्रद निःश्वास आणि रडणं झगडणं,
हाच एक कामधंदा(शगल)! जीवन म्हणजे जणू एखादी खोल घातक जखम!
पण तरीही त्यात मनोहर व आकर्षक असं काहीतरी आहे! केवढे लोभस आहे
जीवन!!

जीवन लोभस व हवं हवंसं वाटू लागतं, कारण?

आपके दम से है जिंदगी जिंदगी

आप क्या मिल गये मिल गयी जिंदगी...अज्ञात शायर

जीवनात कुणीतरी जिवाभावाचं भेटलं की वाटतं, तू भेटलीस; तुझ्या रूपानं
मला माझं जीवनच भेटलं. जीवनाचा उद्देशच सापडला. प्रेम सापडलं. (मग
आशा-निराशेचा खेळही सुरू झालाच!)

नाउम्मीदी से झलकता रहे उम्मीद का रंग

कौन था जिसने ये दिलचस्प सजा दी है मुझे...

---गुलाम रब्बानी ताबा

जीवन म्हणजे आशा-निराशेचा पाठशिवणीचा खेळ.कधी निराशेचे
(नाउम्मीदी) काळेकुट्ट ढग जीवनाला ग्रासून टाकतील;कधी त्यातून आशेचा
किरणही फुटतोच!तेव्हा माणूस उद्विग्नता विसरून जीवनात रुची घेऊ लागतो.
जीवनात-प्रेमात- आशा-निराशा हे चक्र नेहमीच अनुभवाला येतं. यालाच
कवीनं ‘दिलचस्प सजा’(मजेदार/ आकर्षक शिक्षा) असं म्हटलं आहे. कारण

आशा-निराशा हा जसा विरोधाभास आहे तसाच दिलचस्प सजा या शब्दप्रयोगातही विरोधाभास आहे. यामुळे शेराचे सौंदर्य वाढलेच आहे.

जिन्दगी ने जिन्दगी को जिन्दगी की चाह में

जिन्दगी भर ऐसे वीरानों में भटकाया कि बस् ---नवीन कमल

‘जिन्दगी’ जगणाऱ्यांशी अशी काही खेळ करते, की बस्! तसेच जिन्दगी या शब्दाचे छान खेळ कवीने केले आहेत. चांगले जीवन मिळावे म्हणून माणसाला (जीवनालाच) जीवनभर वणवण करावी लागते; व ही भटकंती उजाड रानावनात फिरण्याइतकी तापदायक असते. हेच जीवनाचं इंगित असतं!

जीवनात माधुर्य आणायचं असेल तर काय काळजी घ्यावी हे हफीज जालंदरींनी लिहून ठेवलं आहे, ते दुर्लक्षून चालणार नाही.

तल्लख कर दी है जिन्दगी जिसने

कितनी मीठी जबान है प्यारे...हफीज जालंदरी

शेरामध्ये विरोधाभास हा अलंकार असेल तर तो शेर सुंदर म्हटला जातो.हा ही तसाच! माणसाची जीभ खूप गोड बोलते, तितकीच ती तिखटही बोलू शकते. जिभेवर एक नि पोटात एक असा स्वभाव असला तर शब्दामुळे लोक दुखावले जातात. आपणही जिभेला लगाम घातला नाही तर अनर्थ होऊन आपल्याला कटु अनुभव येतात. नुसतं गोड बोलणं अपेक्षित नाही;तर तसं वागलंही पाहिजे. नाहीतर आयुष्य कडवट होईल.

आसी लखनवी या शायराने पुन्हा एकदा लोकांना ‘जागं’ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो म्हणतो, आपली क्षमता किती आहे, हे तर आधी तपासा; आणि मग....

**शौक से दुनियामें इशरत की तमन्ना कीजिए
पहले इक इमरोजे-बेफर्दा तो पैदा कीजिए...आसी लखनवी**

जगात राहतांना ऐषाराम, मौजमजा, सुख-आनंद(इशरत) या सगळ्या गोष्टींची इच्छा आकांक्षा जरूर बाळगा. पण लोकहो,आधी असा एक 'आज' (आजचा दिवस-इमरोज) तर निर्माण करा की ज्याला 'उद्या' नसेल! असा दिवस असणे शक्य आहे का? माझा 'आज' असा कष्टदायी असला तरी 'उद्या' मला सुख मिळेल,या आशेवरच माणूस जगत असतो. पण तो 'उद्या' उगवतच नाही. (दुकानात पूर्वी पाटी असे; आज रोख,उद्या उधार त्याचा खरा अर्थ कधीच उधार नाही;हे फार पुढे कळतं.)

पं. ब्रिजनारायण 'चकबस्त'(1882-1926) यांचा सुंदर शेर जीवनाचं (आणि मृत्यूचंही) वैज्ञानिक सत्य सांगतो, तेव्हा सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी हा शेर कसा सुचला असेल या विचाराने आपण थक्क होऊन जातो.

**जिन्दगानी क्या है, अनासिर में जहूरे-तरतीब
मौत क्या है इन्हीं अज्जों का परीशां होना!!—चकबस्त**

जीवन म्हणजे दुसरं काही नाही; वेगवेगळ्या मूलद्रव्यांचं विशिष्ट क्रमाने एकत्र येणं, बस्! आणि मृत्यू म्हणजे त्याच द्रव्यांची साखळी मोडून परत निसर्गात विखरून जाणं!! यापेक्षा जीवन वेगळं तरी काय असू शकतं?

13-6-2016 एकता मासिक

दुष्यंतकुमार
सावलीतही ऊन....

कैसे आकाश में सूरुख नहीं हो सकता
एक पत्थर तो तबीयत से उछालो यारो....

काय? आकाशाला छिद्र पडायचा प्रयत्न केला, तरी नाही यश आलं?
अहो, मग तुमचं सामर्थ्य कमी पडलं!! एक तरी दगड पूर्ण ताकदीनिशी उडवा
बरं! आणि तेव्हा पाहा आकाशाला छिद्र पडतंय की नाही ते.

असा एखादा शेरच जेव्हा कवीची ओळख बनून जातो, तो शेर
सुभाषितासारखा वापरला जातो तेव्हा त्या कवीची प्रतिभा खूप उंचीची असते

यात शंका नाही. शितावरून भाताची परीक्षा असं म्हटलं जातं, त्या नियमानं दुष्यंतकुमारची ओळख या शेराने करून देण्याचा मोह होतोच होतो.

आपल्या अवघ्या बेचाळीस वर्षांच्या आयुष्यात आपल्या बावन्न गझलांचा एकच गझलसंग्रह मागे ठेवला असला तरी इतर चार काव्यसंग्रह, काही कादंबऱ्या, लघुकथा, नाटक अशा सर्व साहित्य दालनात दुष्यंतकुमार यांनी मुशाफिरी केली आहे. नियतीला त्यांचं भविष्य माहीत होतं म्हणूनच की काय, तिच्या प्रसादानं शाळेत आठव्या इयत्तेतच त्यांच्या प्रतिभेला बहर यायला लागला! आपल्या भावाच्या अपमृत्यू ने दुष्यंत इतका व्यथित झाला की 'आघात' ही एक कथा त्यानं लिहिली. ती एका नियतकालिकात प्रसिद्ध झाली व त्या कथेनं त्याला नाव मिळवून दिलं.

'साये में धूप' हा त्यांचा एकमेव गजलसंग्रह. त्यात ते म्हणतात, 'गजल आकाशातून माझ्यापाशी अवतरली नव्हतीच; पण मला ती आवडत होती. मी ती वाचत होतो. पण पुढे मी गजल-लेखनाकडे वळलो. त्यामागे एकच कुतूहल मला अस्वस्थ करत होतं की, 'आपल्या दुःखाच्या अभिव्यक्तीसाठी प्रखर प्रतिभेचे श्रेष्ठ शायर गालिब यांनी गजल हेच माध्यम का निवडलं असावं? ते गजलेच्या माध्यमातून आपली 'तकलीफ' सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवू शकतात, तर माझं दुहेरी दुःख, जे व्यक्तिगत आहे आणि सामाजिकही आहे त्यासाठी मी हे माध्यम का निवडू नये?'

----- आणि 1975 मध्ये त्यांचा वरील संग्रह प्रसिद्ध झाला. त्याच वर्षी 30/31 डिसेंबर च्या रात्री त्यांचा दुर्दैवी मृत्यू झाला.

'भ्रष्टाचार' हा त्यांच्या जिव्हारी लागणारा विषय होता.

यहाँतक आते आते सूख जाती हैं कई नदियां
मुझे मालूम है पानी कहाँ ठहरा हुआ होगा

शायरी मधील शब्द हे बऱ्याच वेळा प्रतीक बनून आलेले असतात. नदी व तिचे पाणी ही पैशाच्या ओघाची प्रतीक आहेत. आपल्याला माहित आहे की वंचित घटकांसाठी सरकार--केंद्र व राज्य--कितीतरी योजना आखत असते व तिजोरीतून पैसा सोडला जातो. पण तो ज्यांच्यापर्यंत पोहोचाला पाहिजे तिथे पोहोचण्यापूर्वीच बराचसा मधेच जिरून जातो. कुठे ते आपल्या सर्वांनाच माहित आहे. तिजोऱ्या रिकाम्या होऊनही वंचित मात्र वंचितच राहतात. हे दुःख कवीला आहे.

एक चिनगारी कहीं से ढूँढ लाओ दोस्तो,
इस दिये में तेल से भीगी हुई बाती तो है....

वर वर्णन केलेल्या भ्रष्टाचाराच्या परिस्थितीला सर्वचजण कंटाळलेले असतात. त्यांच्यात असंतोषाचं तेल भरपूर असतं. फक्त एखाद्या ठिणगीची जरूर असते. ती मिळाली तर ज्योत पेटून उठाव व्हायला वेळ लागत नाही. वर वर दिव्याची व तेलाने भिजलेल्या वातीची गोष्ट सांगणारा हा शेर सामान्य जनतेच्या असंतोषाचं प्रतिनिधित्व करत आहे. हेच गडलेचं सौंदर्य आहे.

भूख है तो सब्र कर, रोटी नहीं तो क्या हुआ
आजकल दिल्ली में है, जेरे-बहस ये मुद्दा....

सांसदीय नेत्यांचे भक्ते एकमताने वाढतात पण इथे सामान्य माणसाला दोन्हीवेळ पोट पूर्ण भरण्याइतकी सुद्धा भाकरी मिळत नाही! तेव्हा कवी म्हणतो,

थोडा धीर धर; आजकाल दिल्लीमध्ये या विषयावर चर्चा चालू आहे!! कवीचा हा संग्रह 1975 साली प्रसिद्ध झाला म्हणजे 1975 च्या आधीपासून गरिबीवर चर्चा चालूच आहे! सामान्य माणसाने आशा सोडली नाही. आजही तो 'सब्र'(धीर) करूनच जगतो आहे. आज बदलत्या काळात त्याच्या आशा पुन्हा जोमाने पल्लवित होताहेत, हेही एक चांगलं वळण आलं आहे.

**फिर धीरे-धीरे यहाँ का मौसम बदलने लगा है
वातावरण सो रहा था अब आँख मलने लगा है....**

हळू हळू ऋतू बदलतो आहे; वातावरण (इथे लोक हा अर्थ) बदलत चाललं आहे; झोपलेले लोक डोळे चोळू लागले आहेत. 'जागे' होऊ लागले आहेत. जाणवा जाग्या होत आहेत.

आजूबाजूच्या परिस्थिती बदल असंच जागरूक राहून नागरिकांनी ती परिस्थिती अनुकूलतेत बदलण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. यासाठी कवी आपल्या काव्यातूनच आग्रह धरत आहे. पण हे भडकावणं नाही.

**सिर्फ हंगामा खडा करना मेरा मकसद नहीं
मेरी कोशिश है कि ये सूरत बदलनी चाहिए....**

---माझा उद्देश गडबड गोंधळ माजविण्याचा बिलकुल नाही. पण ही व्यवस्था (सिस्टीम) बदलली पाहिजे. आपला समाज, आपला देश यामध्ये बऱ्याच सुधारणा अजून व्हायला हव्या आहेत. त्या दृष्टीने बदल होणे गरजेचे आहे. चेहरा मोहरा बदलून गेला पाहिजे.

हे होण्यासाठी जी तळमळ मनात सतत असायला हवी ती मनात धगधगत राहिली पाहिजे. ती आच असेल तरच प्रत्यक्ष कृती घडू शकते. अशी 'आच' मनात असणारा नेता असेल तर जनताही त्याला साथ देते.

मेरे सीने में नहीं तो तेरे सीने में सही
हो कहीं भी आग, लेकिन आग जलनी चाहिए....

ही आग कोणाच्या तरी हृदयात पेटती रहायला हवी; एकाच्या नसेल तर दुसऱ्याच्या! खरं तर प्रत्येकाच्या!

लहान वयापासून लेखन केलं त्याचप्रमाणे लग्नही लवकर म्हणजे अठराव्या वर्षी 3 नोव्हेंबर 1949 ला झालं. पत्नी राजेश्वरी त्यागी. तिला लग्नानंतर शिकायलाही घातलं, इतकी त्यांना शिक्षणाची आवड होती. स्त्रीने शिक्षण घ्यावं, स्वावलंबी बनावं, विचार करायला शिकावं अशा आधुनिक विचारसरणीचे पुरस्कर्ते होते दुष्यंतकुमार.

दुष्यंतकुमार हे हरिवंशराय बच्चन यांचे समकालीन. दोघांची मैत्री होती. बच्चन यांनीच त्यांना ऑल इंडिया रेडिओ दिल्ली केंद्रावर नोकरी लावून दिली.

लहान वयातच एका तरुणीवर लग्नापूर्वी प्रेम होतं; पण ते सफल झालं नाही. ही गोष्ट त्यांनी पत्नीपासूनही लपविली नव्हती.

अफवाह है या सच है ये कोई नहीं बोला
मैं ने भी सुना है अब जाएगा तेरा डोला....
सोचा कि तू सोचेगी, तूने किसी शायर की
दस्तक तो सुनी थी, पर दरवाजा नहीं खोला....

--कुठून तरी कानांवर आलं की तिचं लग्न ठरलं. आता डोली उठेल. तिला शायर विचारतो आहे, की तुझ्या दारावर मी थाप दिली होती पण तू दरवाजा उघडलाच नाहीस! तू ती थाप ऐकलीही होतीस; मग का केलंस असं?

त्यावेळी त्यांनी त्या मुलीला पत्रही लिहिलं होतं व एक दुःखपूर्ण कविताही लिहिली होती. 'इस जीवन की और न आशा...' पण लग्नानंतर हे प्रेम विरून गेलं. आपल्या पत्नीपासून त्यांनी हे प्रेम बिलकूल लपविलं नव्हतं; एवढंच नाही तर दोघांमध्ये जी काही थोड्या चिड्ड्यांची देवाणघेवाण झाली ती पत्रही त्यांनी पत्नीला वाचायला दिली होती.

दुष्यंतकुमार यांच्या काव्याचा विषय प्रामुख्याने सामान्य माणसांची, समाजाची दुःखं हाच दिसतो. त्यातलं प्रमुख कारण म्हणजे तळागाळात मुरलेला भ्रष्टाचार यालाच त्यांनी लक्ष्य केलं होतं.

**कल नुमाइश में मिला वो चीथडे पहने हुए
मैं ने पूछा नाम तो बोला कि 'हिन्दुस्तान' है....**

---काल एका प्रदर्शनात तो मला भेटला; फाटकी वस्त्रं, लक्तरं झालेले कपडे त्याच्या अंगावर होते. (फारच दयनीय अवस्थेत दिसला तो.) करुणापूर्ण सहानुभूतीने मी विचारलं, काय रे बाबा, नाव काय तुझं? त्याचं उत्तर ऐकून माझं काळीज तुटलं!! तो म्हणाला होता माझं नाव 'हिन्दुस्तान'!

दोन ओळीतील शेरात प्रत्यक्ष शब्दात जे वाचलं जातं त्यापलीकडेही जाऊन शेर समजून घ्यायचा असतो. कारण छापील ओळींच्या दरम्यानच्या कोऱ्या जागेतही कवी काहीतरी सांगत असतो. ते 'अव्यक्त' वाचकानं आपल्या

कुशाग्र रसिकतेनं जाणून घ्यायचं असतं. काव्य म्हणजे 'ये हृदयींचे ते हृदयीं'
घालणं याचा अर्थ हाच असावा, नाही का?

ये शफक, शाम हो रही है अब
और हर गाम हो रही है अब...
जिस तबाही से लोग बचते थे
वो सरे आम हो रही है अब...
अज्मते-मुल्क इस सियासत के,
हाथ नीलाम हो रही है अब....

---आकाशात हा लालिमा (शफक) पसरलाय; तुम्हाला काय वाटतं, ही प्रसन्न अशी प्रभात आहे? छे, छे! ही तर संध्याकाळ होतेय! म्हणजे आता अंधार वाढत जाणार आहे. प्रत्येक पावलाला (गाम)हा अंधार वेढून राहिल आता.

ज्या विनाशाला (तबाही) लोक घाबरत होते, त्यापासून बचाव करू पाहात होते, तो विनाश तर अगदी डोक्यावर आला आहे आता. ह्या 'राजकारणामुळे' (स्वार्थी राजकारण्यांमुळे) आपल्या देशाच्या महानतेचाच (अज्मत) लिलाव (नीलाम) होत आहे!! देशाची ती महत्ताच पणाला लागली आहे! किती दुर्दैवी बाब आहे ही!

कवीनं आणखी किती स्पष्ट शब्दात राजकारणी लोकांना खडसावायचं? देशात अशी देशाच्याच लिलावाची वेळ येते, तेव्हा साहित्यिकही गप्प बसत नाहीत. पण तिकडे लक्ष देतो कोण? आपल्या आयुष्यात सत्ताधाऱ्यांचं जे राजकारण दुष्यंत यांनी पाहिलं त्यामुळे ते किती अस्वस्थ झाले होते हे त्यांच्या काव्यात जागोजागी प्रतिबिंबित झालं आहे.

वो आदमी नहीं है, मुकम्मल बयान है
माथे पे उसके चोट का गहरा निशान है...
वो आदमी मिला था मुझे उसकी बात से
ऐसा लगा कि वो भी बहुत बेजुबान है...

---हा माणूस माणूस नाही, तर त्याच्या दीन अवस्थेचं मूर्तिमंत वर्णनच आहे
तो म्हणजे!

त्याच्या मस्तकावरची ती खोलवर खूण पाहा; कुठलातरी घाव त्यानं
झेलल्याची खूण आहे ती. तो माणूस पाहा. माझी भेट झाली त्याच्याशी.
त्याच्याशी मी 'बोललो'देखील. पण असं वाटलं की तो मुकाच (बेजुबान)
आहे! कारण तो काहीच सांगू शकत नव्हता. (कुठल्यातरी दहशतीखाली होता
तो.)

अण्णांसह अरविंद केजरीवाल जेव्हा भ्रष्टाचार-विरोधी चळवळीत होते
तेव्हा ते दुष्यंतकुमारांच्या कविता आपल्या कार्यक्रमात नेहमी गात असत. 'हो
गई है पीर परबतसी' ही कविता त्यावेळी लोकप्रिय झाली होती. (2011-12)

त्यांची अशीच एक लोकप्रिय गझल...

मैं जिसे ओढता-बिछाता हूं
वो गजल आपको सुनाता हूं...
एक जंगल है तेरी आंखों में
मैं जहाँ राह भूल जाता हूं....
तू किसी रेल-सी गुजरती है
मैं किसी पुल सा थरथराता हूं...

----मी आता दिवस रात्र गझलमय झालेलो आहे. गझलेतच बुडालेलो आहे. ती ही गझल-विधा मला फार प्रिय आहे. तीच गझल तुम्हाला ऐकवतोय.

एकाच गझलेत वेगवेगळ्या विषयावरील शेर असू शकतात व त्यांचा परस्परांशी 'अर्थाअर्थी' काही संबंध नसतो. फक्त ते यमकाने एकाच धाग्यात ओवलेले असतात. तसे पुढील दोन शेर प्रेयसीला उद्देशून आहेत.

---प्रिये, तुझे डोळे म्हणजे एखादं जंगल आहे जणू! मी त्यात 'हरवून' जातो. मग माझी वाट सापडतच नाही मला.

---तू जेव्हा माझ्या शेजारून झटक्यासरशी निघून जातेस ना तेव्हा मला धडधडत वेगात जाणाऱ्या आगगाडीची आठवण होते; आणि ती आगगाडी पुलावरून जातांना तो पूल कसा थरथरतो, तसा मीही आतून थरारून जातो, रोमांचित होतो!!

यातील, गझल अंशरणे-पांघरणे, 'तिच्या' डोळ्यांना दिलेली जंगलाची उपमा, रेल व पूल अशा वेगळ्या उपमा कवीचे वेगळेपण अधोरेखित करतात. आगगाडीसाठी वापरलेला 'रेल' हा इंग्रजी शब्द या शेरात आला आहे, याची नोंद करायला हवी. मात्र यापूर्वीही उर्दू कवी मजाज व जांनिसार अख्तर यांच्या शेरातून 'रेल' धावलेली आहे. असे परके शब्द भाषेत, कवितेत गुंफावेत का? मला वाटते काय हरकत आहे? कारण परक्या भाषेतील काही शब्द आपल्या रोजच्या बोलण्यात इतके रुळलेले असतात, की ते ओठात व त्यामुळे लेखनात सहजपणे येतात. पुढील शेर पाहा...

होने लगी है जिस्म में जुंबिश तो देखिए
इस परकटे परिद की कोशिश तो देखिए...

--- पंख कापून टाकलेल्या (परकटा) या पक्ष्याकडे पाहा तर! तो जखमी असला तरी त्याच्या शरीराचा हा कंप पाहा. त्यातून त्याची उडण्यासाठीच्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा दिसत आहे. इथेही पक्षी (परिंदा) हे प्रतीक म्हणून पाहायचे आहे. हतबल झालेल्या सामान्य माणसाचं प्रतीक. सत्तेपुढे त्याचं काहीच चालत नाही; पंख कापल्यासारखी अवस्था असते त्याची.

**रक्त वर्षों से नसों में खौलता है
आप कहते हैं क्षणिक उत्तेजना है!...**

----धमन्यातील रक्त गेल्या कितीतरी काळापासून उकळत आहे, म्हणून मी असं लिहितोय, वागतोय; अन् तुम्ही म्हणता हे भावनांचं क्षणिक उद्दीपन आहे?

**गजब है, सच को सच कहते नहीं वो
कुरानो-उपनिषद खोले हुए हैं....**

दोन्हीकडील धर्मांदांची कवी या शेरात दखल घेत आहे. सामान्य माणूस धर्मग्रंथ कधीच स्वतः वाचत नाही. धर्मोपदेशक ते वाचतात व काय लिहिलं आहे ते सांगतात; पण त्यातील सत्य मात्र दडवूनच ठेवतात.

**हो गई पीर परबत-सी पिघलनी चाहिए
इस हिमालय से कोई गंगा निकलनी चाहिए...**

दुःख आता पर्वताएवढं झालं आहे! मग पर्वतावर असलेलं बर्फ वितळतं तसं ते ही वितळलं पाहिजे; आणि त्यातून गंगा वाहिली पाहिजे. तर सगळं पवित्र होऊन जाईल. कवीचं हे दुःख वैयक्तिक नाही, ते साऱ्या मानव-समाजाचं आहे.

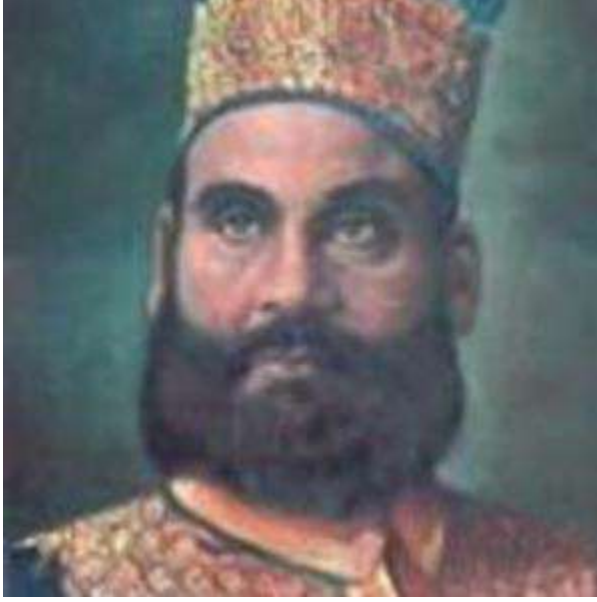
दुष्यंतकुमारांची भाषा हे उर्दू-हिंदीचं बेमालूम मिश्रण आहे. त्यांनी जाणून बुजूनच या भाषाभगिनींचा मिलाफ केला आहे. ते म्हणतात, 'मी जी भाषा रोज बोलतो त्याच भाषेत स्वतःला व्यक्त करतो'. रक्त याऐवजी खून शब्द ते सहज वापरू शकले असते. पण त्यांच्या 'रक्तातच' सहजता आहे!

गझलेच्या हातात प्रथमच सामाजिकतेचा विद्रोही झेंडा देणारा हा कवी इतका संवेदनशील होता की सावलीतलं ऊनही त्याला जाणवत होतं. समाजात वरवर दिसत असलेल्या (स्वातंत्र्याच्या) सावलीचं त्याला अप्रूप नव्हतं. या सावलीत सामान्य माणूस होरपळत आहे हे त्यांच्या कवीमनाला उन्हासारखं जाळत होतं. अंतरीच्या या आगीनंच त्यांची गझल झळाळून चमकत आहे, ती आजपर्यंत!

खरंच, दुष्यंतकुमारजी, तुम्ही आज असायला हवे होतात!!!

एकता मासिक

नवाब मिर्ज़ा खॉं 'दाग'

तदबीर से किस्मत की बुराई नहीं जाती
बिगडी हुई तकदीर बनाई नहीं जाती....

कितीही प्रयत्न करून अथवा युक्त्या-प्रयुक्त्या (तदबीर)करून बिघडलेलं नशीब बदलता येत नाही. नशिबातले भोग भोगावेच लागतात. उर्दू शायरीच्या बहरलेल्या वृक्षाकडे पाहिलं आणि शायरांच्या जीवनाचा अभ्यास केला तर कोणाचंही असंच मत होईल. अनेक शायरांची आयुष्यं इतकी दुःखमय होती की तो वृत्तांत वाचून आपण दुःखी होतो. 'दाग' अशापैकीच एक होता. त्याचे वडील शमसुद्दिन खॉं यांनी इंग्रजांच्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला व

संबंधित अधिकाऱ्याच्या सूडाची योजना आखली; पण ती उघडकीला आली.शमसुद्दिन यांना फाशीची शिक्षा झाली. ती अंमलात आली तेव्हा नवाब मिर्झा खॉं केवळ चार वर्षांचा होता. आई वजीर बेगम इंग्रजांच्या भीतीमुळे भूमिगत झाली व मिर्झा रामपूरला आपल्या मावशीकडे राहिला. काही वर्षांच्या भटकंतीनंतर वजीर बेगमने मिर्झा फखरुद्दिन याच्याशी निकाह केला. शेवटचा बादशाह व शायर बहादुरशहा जफर याचा तो वंशज होता व दिल्लीला लाल किल्ल्यात रहात होता. तेव्हा नवाब मिर्झा लालकिल्ल्यात आपल्या सावत्र वडिलांकडे राहू लागला. तिथे 10-12 वर्षे चांगली गेली. उर्दू-फारसीचे शिक्षण,तलवारबाजी, घोड्यावर बसणे इ. शिक्षण घेता आले.

वयाच्या 22-24 वर्षांपर्यंतचा काळ सुखात गेला. तेव्हा दाग शायरी करू लागले होते. गालिब, मोमिन सारख्या बुजुर्ग शायरांनी त्याची प्रशंसा देखील केली होती. पण, म्हणतात ना, सुख घरात नांदत असतं तेव्हा दुःख दारात उभंच असतं; आत येण्याच्या संधीची वाट पाहत असतं. फखरुद्दिनच्या देहांतानंतर बहादुरशहाच्या तरुण पत्नीनं दागला आईसह किल्ल्यातून हाकलून दिलं.याच वेळी 1857 ची क्रांती उफाळून आली. या गदारोळात दाग ची तोपर्यंतची शायरी नष्ट झाली. या क्रांतीत घरे उजाड झाली. अनेक लोक बेघर झाले.

**जमीं के हाल पे अब आसमान रोता है
हरेक फिरके-मकीं में मकान रोता है...**

-----जमिनीवरच्या लोकांची ही अवस्था पाहून आकाशातला ईश्वरही जणू अश्रू ढाळत आहे. राहणाऱ्या माणसांच्या (मकीं) वियोगाने (फिरका) जणू ही घरं रडत आहेत. असे वर्णन दागने करून ठेवले आहे.

दागचे भाग्य असे की अल्लामा इक्बाल, जिगर मोरादाबादी यांच्यासारखे शायर त्याचे शिष्य होते. जौक सारखे उस्तादही दागला लाभले होते.

दागच्या गझला आजही लोकप्रिय आहेत. नामवंत गायकांनी त्या गायल्या आहेत व अजरामर करून ठेवल्या आहेत. रफीच्या आवाजात सुरवातीला काही गैरफिल्मी गझलांच्या रेकॉर्ड्स निघाल्या होत्या, त्यात दागची ही गझल होती--

**गजब किया तेरे वादे पे एतबार किया
तमाम रात कयामत का इन्तजार किया...**

---- किती खुळचट आम्ही! तुझ्या (प्रेयसीच्या) आश्वासनावर विश्वास ठेवला; तू येथील म्हणून रात्रभर वाट पाहिली. स्वतःशी झगडत राहिलो अन् तू तर आलीच नाहीस....

उर्दू शायरीत शेरामधील वाच्यार्थ (शब्दशः अर्थ) हा चांगला असतोच, पण त्यांमागे लपलेला अर्थ जर समजावून घेतला तर तो शेर रसिकाला अधिक आनंद देतो.

‘गजब किया’ या वाक्प्रचाराचा अर्थ कमाल करणे. गजब शब्दाचा कोशातील अर्थ संकट ओढवणे असा आहे. दाग म्हणतो, तुझ्यावर, तुझ्या वचनावर विश्वास ठेवून आम्ही संकटच ओढवून घेतलं. शब्द देऊनही तू आली नाहीस.

दुसऱ्या ओळीत ‘कयामत का इन्तजार किया’ यातूनही भिन्न अर्थ निघतात. तिची वाट बघण्याचा काळ इतका प्रदीर्घ, की तोपर्यंत प्रलयाचीच वेळ येईल असे वाटले. याखेरीज (प्रलय) ‘कयामत’ हे तिचं रूपकही होऊ शकतं. ती प्रेयसी इतकी काही सुंदर आहे की तिच्या दर्शनानं कुणीही बेशुद्ध होईल;

प्रसंगी हृदय इतक्या जोरात धडकेल की बंद पडून तिला पाहणारा मरेल सुद्धा! म्हणून तिला कयामत म्हटलं आहे. दुसऱ्या अर्थानं, कयामतच्या दिवशी पाप-पुण्याचा हिशेब केला जातो; त्यादिवशी ती येताच तिला पाहण्यासाठी मुडदेही कबरीत उठून उभे राहतील इतकी ती रूपवान आहे! प्रेयसीच्या सौंदर्याची अशी अतिशयोक्त वर्णनं उर्दू शायरीत खूप आढळतात.शेरातून असे अनेक अर्थ निघू शकतात; मात्र प्रत्येक शेर असा बहुपेडी असणं अशक्यच असतं.गझलेतला दुसरा शेर---

**हम ऐसे महवे-नजारा न थे जो होश आता
मगर तुम्हारे तगाफुल ने होशियार किया....**

एखादा सुंदर देखावा पाहून हरवून जाणं, मग्न होणं हे आमच्या स्वभावातच नाही. म्हणून आम्ही तुला पाहून बेशुद्ध वगैरे काही झालो नाही. बेहोशी नसेलच तर होश कसा येणार? पण तू आमची जी उपेक्षा केलीस त्यामुळे मात्र आम्ही सावध झालो, भानावर आलो. (म्हणजे, तुझ्या प्रेमात आमचे भान हरपले होते खरे!) कवी म्हणत आहे,की प्रेयसीच्या प्रेमात मी स्वतःला विसरून गेलो होतो; मात्र तिच्या तुटक वागण्यानं मी 'जागा' झालो.

दुसऱ्या गझलेतील एक शेर---

**दिल ले के मुफ्त कहते हैं, कुछ काम का नहीं
उल्टी शिकायतें हुई एहसान तो गया...**

ती प्रेयसी केवळ उपेक्षाच करत नाही, तर निष्ठुरपणाही दाखवत आहे. कवीनं तिला हृदय दिलं. तिनं ते एखादी वस्तू घ्यावी तसं घेतलं (कदाचित

हातात घेऊन फिरवून फिरवून चहूबाजूंनी पाहिलं, अशी कल्पना करू या...)
आणि नंतर म्हणाली, 'छे! हे काही माझ्या उपयोगाचं नाही.'

कवीनं हृदय दिलं, याबद्दल उपकार (एहसान)मानणं तर बाजूलाच राहिलं; उलट तक्रारच केली, असलं निरुपयोगी हृदय दिल्याबद्दल!

प्रेयसी अशी निष्ठुरपणे वागली तरी खरा आशिक हार मानत नाही; तो सोशिकपणे प्रयत्न करत राहतो. उपेक्षेचंही त्याला काही वाटत नाही.

**न समझा उम्र गुजरी उस बुते-खुदसर को समझाते
पिघलकर मोम हो जाता अगर पत्थर को समझाते...**

---स्वतःच्या सौंदर्याचा गर्व करणाऱ्या या माझ्या प्रियेला किती समजवावं?
माझ्या प्रेमाची खात्री पटवून देता देता माझं आयुष्य संपत आलं! (पण सगळं व्यर्थ!) एखाद्या दगडाला एवढं समजावण्याचा प्रयत्न केला असता तर एव्हाना त्या दगडाचं मेणात रूपांतर झालं असतं! पण या बाईसाहेब? यांनी काही आम्हाला दाद दिली नाही. यांचं हृदय द्रवलंच नाही.

मग दागसाहेब तिला बजावतात,

**तू न कर नखवते-शबाब बहुत
हम ने देखे है इन्कलाब बहुत....**

----बाईसाहेब, आपल्या तारुण्याचा एवढा गर्व करू नका, अहंकार(नखवत) दाखवू नका. परिस्थिततीत खूप परिवर्तनं घडतांना आम्ही पाहिली आहेत.

हा वरील शेर काही केवळ सुंदर स्त्रीच्या तारुण्यालाच लागू नाही;खोलात शिरून अर्थ पाहिला तर दाग ने प्रत्येक व्यक्तीलाच सावध केलं आहे.तारुण्याच्या जोशात माणसं घमेंडीत वागत असतात व इतरांना क्षुद्र लेखत असतात. पण परिवर्तन होतंच असतं. तारुण्यात आपल्या आई-वडिलांना त्रास देणारी मुलेही काळाचं परिवर्तन होऊन म्हातारी होणारच असतात! 'इन्किलाब' याचा शहीदांनी केलेला क्रांतीचा घोष व क्रांती एवढाच अर्थ नाही. इन्किलाब म्हणजे परिवर्तन. उर्दू शेरांची खासियत पुन्हा एकदा प्रत्ययाला आली; हो ना?

एका छोट्या वृत्तातील गझलेतील काही शेर असे—

**सबक ऐसा पढा दिया तू ने
दिल से सबकुछ भुला दिया तू ने...**

दाग म्हणताहेत, चांगलाच धडा(सबक) शिकवलास तू आम्हाला, असा धडा की मी मनात योजलेल्या सगळ्या गोष्टी पुरत्या विसरून गेलो.

जास्त विचार केल्यावर कळेल की हा शेर, केवळ प्रेयसीलाच उद्देशून नव्हे तर ईश्वराला किंवा जीवनालाही उद्देशून असू शकतो. निरनिराळे अर्थव्यूह त्यातून निघू शकतात.

**लाख देने का एक देना है
दिले-बेमुद्दआ दिया तू ने....**

हा शेर ईश्वराला उद्देशूनच असावा. दागने म्हटलंय, तू मला जी भेट (उपहार, प्रेझेंट) दिली आहेस, ती लाखात एक अशी आहे. ती म्हणजे माझं इच्छामुक्त हृदय! निरीच्छ मन! (दिले-बेमुद्दआ) इच्छा म्हणजे 'काम'. षड्रिपूपैकी एक शत्रू. (काम, क्रोध ,लोभ, मोह, मद, मत्सर हे षड्रिपू-सहा शत्रू.) इच्छांमुळेच माणूस

या नश्वर जगात गुंतून राहतो...पुन्हा पुन्हा जन्म घेत राहतो. इच्छारहित होण्यासाठी तपःसाधना करावी लागते. म्हणूनच तसं हृदय मिळणं हे लाख मोलाचं दान नव्हे का?

जिसकदर मैं ने तुझसे ख्वाहिश की
उस से मुझ को सिवा दिया तू ने...

मी तुझ्याकडून अपेक्षा केली त्यापेक्षा जास्तच (सिवा) दिलंस तू मला.

दाग को कौन देनेवाला है?
जो दिया ऐ खुदा दिया तू ने....

-----दागला जे काही मिळालं ते तूच तर दिलं आहेस! हे ईश्वरा तुझ्याशिवाय 'देणारं' दुसरं आहेच कोण? इतका सहज, सोपा व सरळ अर्थाचा शेर दाग लिहून जातात. या शेरात तर ईश्वराला संबोधन केलंच आहे, त्यामुळे कवीचा उद्देश स्पष्ट आहे.

इथं अधिक विचारांती कळतं, कोणाजवळही स्वतःचं असं काही नसतंच! मिळालेला जन्म, आयुष्य, मिळालेलं शरीर हे सर्वकाही त्यानेच दिलेलं आहे. शेराचा हा अर्थ काय काय शिकवून जातो!

दिल्लीत जीवन उद्ध्वस्त झाल्यानंतर दाग पुन्हा रामपूरला परतले. आता दुःख पाठ सोडत नव्हतं! एका नर्तिकेवर प्रेम होतं. तिचं नाव होतं हिजाब. मात्र ती एका श्रीमंताच्या दौलतीवर फिदा होती. दाग ने लिहिलं...

रंज की जब गुफ्तगू होने लगी
आप से तुम, तुम से तू होने लगी...

-----दुःखाची भेट झाली; बोलाचाली सुरू झाली. पहिल्यांदा आप-आप म्हणत होतो, पण सलगी एवढी वाढली की आम्ही 'तुम' वर व नंतर 'तू' वर कधी आलो ते कळलंच नाही!

आता दुःखाशी इतकी जवळीक झाली आहे की मी त्यातच बुडालो आहे. आता ते मला अरे-तुरे करतं, धस्-फस् करतं.

**मेरी रुसवाई की नौबत आ गई
उनकी शोहरत कू-ब-कू होने लगी...**

माझ्यावर इथे बदनामीचा (रुसवाई), अपमतनित होण्याचा प्रसंग आला आहे; आणि तिची प्रतिष्ठा कानाकोपऱ्यात, गल्लीगल्लीत वाढते आहे!

एकाच गझलेतील शेर विविध अर्थांचे असतात व प्रत्येक शेरात वेगवेगळा 'मूड' ही असू शकतो. एका शेराचा अर्थदृष्ट्या दुसऱ्या शेराशी काही संबंध नसतो. पुढचा शेर---

**अब के मिल के देखिये क्या रंग हो
फिर हमारी जुस्तजू होने लगी....**

----पुन्हा आम्हाला(मला) ते शोधू लागले आहेत. मित्र किंवा प्रेयसी शोधत आहेत. 'कुठे असेल बरं हा ?' अशी विचारपूस करू लागले आहेत. तेव्हा पाहू या पुन्हा एकदा भेटून; पाहू या काय नवीन रंग पाहायला मिळतो!

**'दाग' इतराए हुए फिरते हैं आज
शायद उनकी आबरू होने लगी...**

---- अरे वा! दाग आज अगदी ऐटीत फिरतांना दिसताहेत! काय बरं घडलं असं? हांड!

बहुतेक त्यांची पत वाढलेली दिसतेयू! त्यांना लोक चाहू लागलेत!

या शेवटच्या शेरात कवीनं आपलं नाव गुंफलं आहे. अशा शेरास 'गझलेचा मक्ता' असं म्हणतात.

दागचे खूप चाहते होते व त्याला प्रतिष्ठाही मिळाली. आजही त्यांच्या गझला ऐकल्या जातात. मेहदी हसन, मल्लिका पुखराज, गुलाम अली, जगजीत सिंह या नामवंत गायकांनी दागचे शब्द सुरांमध्ये सजवून अजरामर करून ठेवले आहेत.

हैदराबाद(हिंदुस्थान) येथे वयाच्या 76 व्या वर्षी दाग काळाच्या पडद्याआड गेले.(1831 ते 1905) पण त्यांची शायरी आजही रसिकांच्या मनात जिवंत आहे.

17.01.2016 एकता मासिक

शायर निदा फाजली

‘सुर’ नावाची हिंदी फिल्म पाहिली होती तुम्ही? त्यात एक गाणं होतं, ‘आ भी जा, आ भी जा 5’. या गाण्याला बेस्ट गीतकार व बेस्ट गीत हे अवॉर्ड निदा फाजलींना मिळालं होतं. निदा चा अर्थ आवाज देणे; हाक मारणे, पुकारणे. आज आपण कितीही मनापासून हाक मारली, आ भी जा555 असं पुकारलं तरी निदा त्या हाकेच्या पलीकडे निघून गेले आहेत. ते कधीही परत येऊ शकणार नाहीत, याचं दुःख आहे. या गाण्याच्याच दोन ओळी पाहा,

आ भी जा, आ भी जा ,ऐ सुबहा,
रात को कर विदा, दिलरुबा, आ भी जा....

गाण्याची सुरुवात ऐकली की आपल्याला वाटतं, हे गाणं तिनं किंवा त्यानं आपल्या प्रेयालाच म्हटलं असणार! पण 'ऐ सुबहा,' हे शब्द ऐकल्यावर कळतं की कवी 'सकाळ'ला बोलावतो आहे. उजेडाला साद घालतो आहे. रात्रीला निरोप दे म्हणतो आहे. ती सकाळ कुठली बरं? अज्ञानाची अंधारी रात्र संपून ज्ञानाची सकाळ; जगातील द्वेष संपून प्रेमाची 'सकाळ' इत्यादि त्या ओळीचे अर्थ होऊ शकतात सकाळ हे एक प्रतीक आहे. केवढा व्यापक अर्थ आहे या दोन ओळींना!

निदा फाजली हे असे उच्च विचार बाळगणारे शायर होते. फिल्मसाठी गीतकार ते नंतर झाले. गीतकारावर बऱ्याच मर्यादा पडतात असं त्याचं मत होतं. पटकथा, प्रसंग आणि दिग्दर्शकाची मागणी या कात्रीतून गीत जावं लागतं असं ते म्हणायचे. पण गीत ही एक कविताच असते; ते लिहितांना तुमचा कस लागतो. शिवाय पैसा मिळविणं तर जरूर असतं. रिकाम्या पोटी कलासाधनाही अवघड असते. आपण पाहतो की, प्रतिभावंत कवी वाडमयीन दर्जाची गीतं लिहून जातात. त्यापैकीच एक होते निदा फाजली. मराठीत या संदर्भात आपण गदिमांना विसरणे शक्य आहे का?

निदांना पहिलं गीत लिहिण्याची संधी 'रझिया सुल्तान' फिल्म मधे मिळाली.

**आई जंजीर की झनकार खुदा खैर करे
दिल हुआ किसका गिरफ्तार खुदा खैर करे....**

रझिया व तिचा हबशी गुलाम, जो कैदी असतो, यांच्या मनात परस्परांबद्दल प्रेम निर्माण होतं. स्वतःच्या प्रेमाची जाणीव झाल्यावर गुलाम घाबरतोच व

परमेश्वराची प्रार्थना करतो; बाबा रे, आता तूच वाचव! या शेरातील शब्द, उपमा कैद्याला सुचतील अशाच आहेत. तो तर कैदी होताच पण आता हृदयसुद्धा प्रेमात कैद झालं. साखळदंडांचा आवाज आला म्हणजेच त्या प्रेमाची चाहूल लागली. आता, हे कल्याणकारी देवा, तूच काय ते बघ! त्याला देव आठवला कारण रझिया हिंदुस्तानची मलिका होती. त्याचं तिच्यावर प्रेम? प्रजेमध्ये खळबळच (कयामत) उडून जाईल!

जाने ये कौन मेरी रूह को छू कर गुजरा
इक कयामत हुई बेदार खुदा खैर करे...

पुढचा शेर आहे—

लम्हा लम्हा मेरी आंखों में खिची जाती है
इक चमकती हुई तलवार खुदा खैर करे....

रझियाच्या सौंदर्याला तो 'चमकती हुई तलवार' अशी उपमा देतो, ते लढवय्याला साजेसंच आहे.

सिनेमासाठी गाणी लिहिण्याआधीही निदा फाजली शायर होतेच. अगदी 14-15 वर्षे वयापासूनच. दिल्लीत 12 ऑक्टोबर 1938 ला जन्मलेला मुक्तदा हसन शिक्षणासाठी ग्वाल्हेरला राहिला होता. (मुक्तदा चा अर्थ नेता किंवा धार्मिक गुरु.) त्या कोवळ्या वयात एकदा एका मंदिराजवळून जातांना एक भजन त्याच्या कानावर पडलं. कृष्ण गोकुळ सोडून निघून जातो तेव्हा राधा व गोपी त्याच्या विरहात व्याकूळ होतात ती आर्तता सूरदासांनी भजनात गुंफली होती.

तेव्हाच मुक्तदा च्या मनात कविता जागृत झाली व तो लिहू लागला. निदा फाजली हे उपनाव (तखल्लुस) त्याने नंतर घेतलं.

1964 ला ते नोकरीच्या शोधात मुंबईत आले.काही काळ धर्मयुग व ब्लिट्झ मध्ये लिखाण केलं. त्यांची काव्यात्मक भाषा व शायरी त्यातूनच लोकांच्या नजरेसमोर आली व गीतं लिहिण्याची संधीही मिळाली. सिनेमाच्या पूर्वीपासून मुशायरे चालूच होते व नावही झालं होतं.

प्रसिद्ध गझलगायक जगजीत सिंग हे निदा फाजलींच्या बऱ्याच रचना अनेक मैफलींमधून गात असत. कारण निदांची शायरीची भाषा ही अत्यंत साधी व सोपी असे. लोकांच्या बोलीभाषेचा सहजपणा त्यात होता. त्यामुळे त्यांच्या गझला व गीते लोकांच्या हृदयाला सहज भिडत असत. क्लिष्ट लिखाण समजलंच नाही तर हृदयापर्यंत पोहोचणार तरी कसं? म्हणतात ना, साधं-सोपं लिहिणं खूप अवघड असतं. कारण साधं-सोपं असून त्यात गहिरा अर्थ भरता आला पाहिजे! त्यासाठी कवी प्रतिभावान असला पाहिजे; आणि निदा फाजली तसे होते! पारंपारिक पर्शियन कल्पनासृष्टी व क्लिष्टतेला त्यांनी आपल्या शायरीपासून दूर ठेवलं. शेर बघू या---

घर से मस्जिद है बहुत दूर, चलो यूं कर लें

किसी रोते हुए बच्चे को हँसाया जाए....

एखाद्या रडणाऱ्या मुलाला हसविणं हे देवाला प्रार्थना करण्याइतकंच पुण्यकर्म आहे, असं शायरला सुचवायचं आहे. 'रोते हुए बच्चेको हँसाना' या साध्या कल्पनेत मोठा अर्थ आहे. समजा, त्या गरीब मुलाला भूक लागली असेल, कदाचित तो अनाथ निराधात असेल; तर तो (तो एकटाच नव्हे, तर

अशी अनेक मुलं) तो भुकेला राहणार नाही, त्याला आधार मिळेल याची जबाबदारी समाजाचीच आहे ना? निदा फाजलींना हेच म्हणायचं आहे.

आणखी एका ठिकाणी ते लिहितात,
मस्जिद से बेहतर किसी नादान की खुशी है
एक बच्चेकी हँसी है....

या कवीचं हृदय मुलांच्या बाबत खूप संवेदनशील होतं
इन चरागों को हवाओं का ख़ौफ नहीं
इन चरागों को हवाओं से बचाया जाए...

या (लहानग्यांना) दीपकांना वाऱ्याची म्हणजे संभाव्य संकटांची भीती वाटत नाही कारण त्यांना संकटांची काही कल्पनाच नाही! त्यांना कळतच नाही की या जगात असे वारे- वाहताहेत जे त्यांच्या जीवनाला धोकादायक आहेत.ते त्यांना मारक ठरू शकतात.या दीपकांना विझवून टाकू शकतात. म्हणून यांची अशा वाऱ्या-वादळापासून जपणूक केली पाहिजे.

आपण आजकाल ऐकत व पाहत आहोत की दहशतवादीही आता ‘Catch Them Young’ असा प्रयोग करताहेत. लहान वयात त्यांच्या ‘कोऱ्या पाटीवर’ द्वेष कोरून त्यांच्याकरवी गुन्हे घडविण्याच्या घातक योजना त्यांच्या नासलेल्या डोक्यात घोळत आहे. म्हणून या नवतरुण पिढीला, लहानग्यांना सांभाळलं पाहिजे.

निदा फाजली हे हिंदुस्तानी संस्कृतीचे पुजारी होते. बंधुता, प्रेम, निःस्वार्थ (याबरोबर त्याग येतोच) व सहिष्णुता हे आपल्या संस्कृतीचे चार स्तंभ आहेत. कवीने एका शेराने प्रेमाविषयी काय म्हटलंय पाहा—

तारों में चमक फूलों में रंगत न रहेगी
कुछ भी न रहेगा जो मुहब्बत न रहेगी...

प्रेम-भावना ही विश्वातील सर्वात महत्त्वपूर्ण भावना आहे. 'फूलों की रंगत' या शब्दात धरती, तर तारों में चमक या शब्दांनी असीम आकाशाकडे कवी निर्देश करत आहे. जर प्रेम ही गोष्ट अस्तित्वात नसेल तर जमिनी पासून आकाशापर्यंत काहीच राहणार नाही. या ओळीत कवीनं विज्ञानच भरून ठेवलं आहे. प्रत्येक सजीव वा अजीव गोष्ट ही अणूंची बनलेली आहे. समजा अणूच्या प्रोटॉन व इलेक्ट्रॉन मध्ये आकर्षण, ओढ नसतीच तर?---तर अणूचं अस्तित्त्वच नसतं; अशा परिस्थितीत मग सृष्टी कुठून निर्माण होणार?

दुसऱ्या कुणा एका शायरानं म्हटलं आहे,

इक लफजे मुहब्बत का अदनासा फसाना है
सिमटे तो दिले-आशिक फैले तो जमाना है....(जिगर मुरादाबादी)

अर्थ असा, प्रेम या भावनेचं अगदी संक्षिप्त वर्णन करता येतं. त्या भावनेचं सूक्ष्म रूप म्हणजे प्रेमिकाचं हृदय आणि विराट रूप म्हणजे हे विश्व!!

निदा फाजलींनी या जगाच्या कल्याणासाठी ईश्वराकडे प्रार्थना केली आहे;

चिडियों को दाने, बच्चों को गुडदानी दे मौला
गरज-बरस प्यासी धरती पर, फिर पानी दे मौला...

फिर रौशन कर जहरका प्याला, चमका नयी सदी भी
झूटों की दुनिया में सच को ताबानी दे मौला...

फिर मंदिर से बाहर आकर चारों ओर बिखर जा
फिर मंदिर को कोई मीरा दीवानी दे मौला...

तेरे होते कोइ किसीकी जान का दुश्मन क्यों है
जीने वालों को मरने की आसानी दे मौला

दुसऱ्या शेरत 'जहरका प्याला' चा उल्लेख आहे; तो आहे मीरेचा किंवा सॉक्रेटीसचा!. मीरेनं आपल्या भक्तीवर अढळ राहून तो पेला जवळ केला; तर सॉक्रेटीसने लोकांना सत्याशी ठाम राहण्याचा धडा देण्यासाठी हेमलॉकसारखे विष पिऊन टाकले. असे विषपेले या शतकातही उजळू देत म्हणजे अशी दृढ विचारांची माणसे या जगाला मिळू देत. हा खुलासा स्वतः निदा फाजली यांनीच एका मुलाखतीत केला आहे.

ईश्वराचे अस्तित्त्व या जगात असूनही मानवतेचे दुश्मन माणसांनाच मारत आहेत, याचं कवीला दुःख आहे. माणसाला सहज नैसर्गिक मरणाचा हक्क आहे ना ? तो त्याचा त्याला मिळू दे.

दोहे हा निदांना आवडणारा एक रचनाप्रकार होता. या प्रकारातही दोन ओळींमध्ये संपूर्ण अर्थ सामावलेला असतो. हा दोहा--

सीधा-साधा डाकिया जादू करे महान
एकही थैली में भरे आंसू और मुस्कान..

ई-मेल च्या काळात पोस्टमन (डाकिया) या 'संस्थेचं' महत्त्व कमी झालेलं आहे; पण अजूनही टेक्नॉलॉजी पासून दूर असणारे लोक त्याची वाट पाहतात.

त्याच्या थैलीत चांगल्या-वाईट बातम्यांची सरमिसळ असते. हसू आणि आसू वाटत त्याला फिरावं लागतं.

एकात्मता अधोरेखित करणारा आणखी एक दोहा—

हिंदू का हो दान या मुस्लिम की खैरात

गेहू चावल दाल का, क्या मजहब ,क्या जात...

निदा फाजली यांनी 24पुस्तके लिहिली त्यात हिंदी, उर्दू व गुजराथी भाषेतील पुस्तकांचा समावेश आहे. ते एकात्मतेचे पुरस्कर्ते होते. हिंदुस्तानच्या विभाजनाबद्दल ते नाराज होते.विभाजनानंतर त्यांचे माता-पिता पाकिस्तानात निघून गेले;मात्र त्यांनी भारतातच राहणे पसंत केले. जातीय दंगली, मूलतत्त्ववाद यांचा त्यांनी कायमच निषेध केला. त्याबद्दल त्यांनी लेखनही केले. नॅशनल हार्मनी अवॉर्ड देऊन त्यांचा गौरव करण्यात आला होता.

निदा फाजली यांच्या जाण्यामुळे शायरीचं जग सुनं सुनं झालं आहे. ते जग त्यांना कधीच विसरू शकणार नाही. त्यांची शायरी अनेक पिढ्यांचे भावनिक पोषण करित राहिल.

अपनी मर्जी से कहीं अपने सफर के हम हैं

रुख हवाओं का जिधर है, उधर के हम हैं....

वक्त के साथ है मिट्टी का सफर सदियों से

किस को मालूम कहीं के है किधर के हम है...

एकता मासिक

कवी प्रदीप

रामचंद्र नारायण द्विवेदी यांना ओळखता का तुम्ही? काय ? नाही ओळखत? पण तुम्ही ते गाणं ऐकलयत का? ‘ऐ मेरे वतन के लोगों..’ हे गाणं? हे तर आपलं आवडतं गाणं असणारच! लता मंगेशकर चा आवाज आणि सी. रामचंद्र यांचं संगीत. पं. नेहरूंच्या डोळ्यात पाणी उभं करणारं मनस्पर्शी गाणं! त्याचे कवी होते, त्यांचं नाव नक्कीच तुम्हाला माहित असणार. बरोबर; कवी प्रदीप. म्हणजेच आपले रामचंद्र नारायण द्विवेदी. प्रदीप हे त्यांचं काव्यातलं टोपण नाव होतं. उर्दूत अशा टोपणनावाला ‘तखल्लुस’ म्हणतात. प्रदीप एक महान कवी होते. देशभक्तीने ओतप्रोत भरलेल्या कवितांना आणि गाण्यांना लोकांनी अक्षरशः डोक्यावर घेतलं.

जुना चित्रपट किस्मत (अशोककुमार व देविकाराणी) यासाठी त्यांना प्रथम गाणी लिहिण्याची संधी मिळाली. सर्व गाणी प्रसिद्ध पावली. त्यावेळी दुसरं कोणतंही माध्यम नसल्याने केवळ गाण्यांसाठी म्हणून लोकांनी हा सिनेमा दहा-दहा वेळा पाहिला, असं म्हणतात. त्यातील एक गाणं असं होतं---

आज हिमालै की चोटी ने फिर हम को ललकारा है
दूर हटो, दूर हटो, ऐ दुनियावालों, हिन्दोस्तों हमारा है ॥

त्यावेळी लहान लहान मुलं सुद्धा मुठी आवळून आवेशाने हे गाणं म्हणतांना लोकांनी पाहिलं आहे. यानंतर एक चित्रपट आला होता, 'बंधन'. त्यात एक गाणं होतं, 'चल चल रे नौजवान'. एक कुमारवयीन मुलगा ते गाणं म्हणतो --

चल चल रे नौजवान । कहना मेरा मान मान
कहना मेरा मान मान , चल रे नौजवान ॥
दूर तेरा गांव । और थके पाँव ।
फिर भी तू हरदम । आगे बढ़ा कदम ।
रुकना तेरा काम नहीं । चलना तेरी शान ॥

...चल चल रे नौजवान...

तू आगे बढ़े जा । आफत से लड़े जा ।
ऑंधी हो या तूफान । तब पाओ आसमान ॥

...चल चल रे नौजवान...

या गाण्यानेही श्रोत्यांना वेड लावलं होतं. इंदिरा गांधी जेव्हा किशोर-वयीन होत्या तेव्हा त्या हे गाणं गात असत. त्यामुळे ते पं. नेहरूंच्या कानांवर होतं.

जेव्हा नेहरूंबरोबर प्रदीपजींची मुलाखत झाली तेव्हा नेहरू चकित व आनंदित झाले अन् म्हणाले, “हे गाणं तर मी इंदिरेकडून खूपदा ऐकलंय. हे तुम्ही लिहिलं आहे होय? फार सुंदर!”

त्या काळात अशी गाणी तरुणांच्या तोंडी असणं ही काळाची गरज होती. तशी ती आजही आहे म्हणा! ‘तरुणा, तू पुढे चल! माझं ऐक. पुढे जात रहा; याचा अर्थ आपल्या ध्येयाकडे चालत रहा.त्यावेळी सर्वांचं ध्येय एकच असे; स्वातंत्र्य!! गाव दूर आहे, तुझे पाय ही थकलेत; पण थांबणे हा तुझा धर्म नाही. पावलं पुढे टाकत रहा. चालत राहणं हेच तुला शोभून दिसतं . त्यातच तुझा गौरव आहे.

पुढे पुढे जात रहा; संकटं आली तरी न घाबरता यांच्याशी लढ .वादळ, तुफान काही आलं तरी मागे हटू नकोस. तेव्हाच तुला समोर स्वच्छ आकाश मिळेल!! हे सुद्धा ध्येयप्रेरित तरुणांसाठी प्रेरणागीतच आहे . सुरवातीला ज्या गाण्याचा उल्लेख केला ते अजरामर गाणं शहीदांसाठी श्रद्धांजली अर्पण करणारं तर आहेच; पण मुख्यतः त्यांची सतत आठवण ठेवण्याचा व त्यांच्याबद्दल सदैव कृतज्ञता बाळगण्याचा संदेश देणारं गीत आहे.

**ऐ मेरे वतनके लोगों, जरा आंखमें भर लो पानी
जो शहीद हुए है उनकी जरा याद करो कुरबानी...
जब देश में थी दीवाली, वे खेल रहे थे होली
जब हम बैठे थे घरों में वे झेल रहे थे गोली...**

या केवळ चार ओळीसुद्धा वाचकांच्या मनाचा ठाव घेण्यास पुरेशा आहेत. ‘जागृती’ या नावाचा जुना चित्रपट होता, त्यातील एक गाणं ही शाळकरी मुलांनी बोध घेण्यासारखं आहे.

हम लाए हैं तूफान से कशती निकालके इस देशको रखना मेरे बच्चों संभालके....

देशाला स्वातंत्र्य मिळालं आहे, मुलांनो, तुम्ही या स्वतंत्र भारतात जन्माला आला आहात; पण फुकट मिळालं आहे का हे स्वातंत्र्य? वरच्या ओळीत वाचलंत ना ? हुतात्मा, शहीदांनी आपले प्राण दिले, छातीवर गोळ्या झेलल्या; त्यांची कुटुंबं पोरकी झाली, तेव्हा कुठे आपण आजचा दिवस पाहात आहोत. मुलांनो, तुम्ही शालेय पुस्तकांबाहेरचाही इतिहास वाचायला हवा. कारण वर्गात तुम्हाला परिक्षेपुरतंच शिकवलं जातं. हा संदेश माझा नाही तो प्रदीपजी देत आहेत. 100 वर्षांनंतरही तो या काळीही लागू पडतो आहे!! खरं काव्य कधीच जुनं होत नसतं; ते कालातीत असतं याचं हे उदाहरण आहे. हं! एक सांगायचंच राहिलं की 6 फेब्रुवारी 2015 लाच त्यांचं जन्मशताब्दी वर्ष संपन्न झालं. त्यांचा जन्म 6 फेब्रुवारी 1915 मध्ये बडनगर, माळवा (मध्य प्रदेश) येथे झाला होता.

देशभक्ती, सामाजिक न्याय, पीडित व शोषितां चे उत्थापन याविषयी त्यांना कळकळ होती. त्यांच्या शुद्ध सात्त्विक मनात जे कल्याणकारी विचार उमटले तेच त्यांच्या काव्यातही उतरलेले आहेत.

गरीबांचे दुःख एका चित्रपटगीतात (पैगाम) असे व्यक्त करतात-

--

**ओ अमीरों के परमेश्वर, हम गरीबों की भी ले खबर
देख हम लुट रहे हैं तेरे राज में , कुछ हमारा भी इन्साफ कर.....**

-----हे दयाघना, जरा आमचाही विचार कर; आम्हालाही न्याय दे!
देवाच्या राज्यात गरिबांनी उध्वस्तच व्हायला हवं, असाच का तुझा कायदा आहे?

दिलके अंदर दुख छुपाकर, हाए बरसों से हम रो रहे
क्या बताएं, क्या सुनाएं, हम पे क्या क्या सितम हो रहे
हम तो जीते है दाता, तेरे देश में आज तलवार की धारपर.....

----- दीन व गरीब जनतेची स्थिती आजही अतिशय हलाखीची आहे. त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचारांना तर सीमाच नाही. रोजचे दोन वेळचे जेवणही मिळत नसेल तर घर , शैक्षणिक, आरोग्य अशा आवश्यक सुविधा त्यांना कुठून मिळणार? समाज अशा गरीबांवरच अधिक अत्याचार करतो. त्यांचं जगणं म्हणजे तलवारीच्या धारेवर चालण्यासारखंच कठीण व दुःखद आहे; आणि हे दुःख ते सांगणार तरी कोणाला? देवही त्यांच्या बाजूचा नाही!

कवी प्रदीप यांनी अचूक वर्णन केलं आहे. सरकार योजना जाहीर करत असे पण त्याचा लाभ 'बर्फासारखा' असे. प्रत्यक्षात ते खालपर्यंत पोहोचतच नसे. बर्फाप्रमाणे लाभ मधल्यामधेच वितळून जात असे. ज्यांना मदत हवी आहे तेथपर्यंत लाभ पोहोचलेच नाहीत. श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत गेले व गरीब देशोधडीला लागले!!

किस अदालत में हम न्याय मांगें आज तो बंद सब द्वार हैं
तू भी हूआ आज उनका , जो यहाँपर गुनाहगार हैं
बोल दुनियाके भगवान हम क्या करें ,

इस अंधेरे में जाएं किधर....??

----- अशी फक्त हजारों प्रश्नचिन्हंच गरीबांना सतावत असतात. परमेश्वरही गरीबांचा वाली होण्याऐवजी श्रीमंतांच्याच पाठी उभा असतो. (असं दुःखी जनतेला वाटलं तर त्यात चूक काय आहे? कारण पैशानं सारं काही विकत घेतात

येतं!) श्रीमंतांना विनातारण कोटींची कर्जे मिळतात; त्यांचा टॅक्स थकला तरी चालतो; त्यांची वीजबिलं लाखोंनी थकली तरी वीज तोडली जात नाही....अशी शेकडो ठिकाणी तफावत आढळते. गरिबांसाठी असतो फक्त अंधार! त्यात त्यांनी जायचं तरी कुठे आणि कसं?

केवळ साडेचार वर्षे एक माणूस देशाच्या हितासाठी काम करतोय, तर त्यांना विरोधी लोक त्रास देताहेत. कारण त्यांची दुकानं, पेढ्या बंद पडल्या आहेत ना!! कवी प्रदीप यांचं देशभक्तीपर काव्य, किंवा नुसती चित्रपटगीतं जरी तरुणांनी ऐकली ना, तरी त्यांच्या मनाला प्रेरणा मिळेल, मेंदूला चालना मिळेल. परिवर्तन यायला हवे असेल तर प्रथम देश व नंतर मी! अशी विचारप्रणाली तयार झाली तरच काहीतरी भलं होणार आहे.

‘अच्छे दिन’ जादूने येत नसतात; कांडी फिरवली की झालं,असं नसतं! अच्छे दिन येण्यासाठी प्रत्येक माणूस सुधारला पाहिजे. जेवण भरपूर करा; पण ‘खाणं’ बंद करा असं टीकाकारांना सांगायला हवं.

देख तेरे संसारकी हालत क्या हो गई भगवान,

कितना बदल गया इन्सान!

सूरज ना बदला, चाँद ना बदला , ना बदला रे आसमान!

कितना बदल गया इन्सान!

हे ‘नास्तिक’(जुना) या चित्रपटातील गाणं. खूपच अर्थपूर्ण असं कवीनं लिहिलं होतं. ‘बिनाका गीतमाला’ ही रेडिओ सिलोन (आताचे श्रीलंका) वर फार लोकप्रिय होती. त्यात वार्षिक कार्यक्रमात कोणतं गीत ‘टॉप’ ला येणार, ही फार उत्सुकता असायची. त्यावेळी माझ्या आठवणीप्रमाणे तीन वर्षे सतत हेच गाणं ‘पहली पायदान’ वर होतं! त्यावेळी गाण्यांमध्ये काव्य असे व मुख्य

म्हणजे ते लोकांना समजत असे; त्यामुळे ती गाणी केवळ रिदमची नसत; त्यांच्या अर्थावरूनही ती लोकप्रिय होत असत. शिवाय निवड करतांना खऱ्या लोकप्रियतेनुसारच होत असे. 'मॅनेज' करण्याचा अप्रामाणिकपणा नव्हता.

'नागमणी' नावाचा एक जुना चित्रपट होता. त्यातील प्रदीप यांनी लिहिलेलं अगदी जीवनाच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित होतं. ते गीत त्यांनी स्वतःच गायलं होतं. म्हणून मुद्दाम इथे देत आहे.

पिंजडे के पंछी रे, तेरा दर्द न जाने कोय
बाहर से तू खामोश रहे पर, भीतर भीतर रोय्.....
कहे न सके तू अपनी कहानी,
तेरी भी पंछी, क्या जिंदगानी रे
विधि ने तेरी कथा लिखी आंसू में कलम डुबोय्....
चुपके चुपके रोनेवाले, रखना छुपाके दिलके छाले रे
ये पत्थरका देस है पगले, कोई न तेरा होय्.....तेरा दर्द....

यातील पिंजऱ्यातील पक्षी म्हणजे एकतर जीव. म्हणजे इथे मनुष्य. किंवा अक्षरशः पाळलेला पक्षी. आणखी एक अर्थ म्हणजे ब्रिटिशांच्या पारतंत्र्यात अडकलेले भारतीय. त्यांच्या विरोधात नुसतं बोलल्याची शंका जरी आली तरी कैद, फाशी अशा शिक्षा ठरलेल्याच! तेव्हा गुपचूप ते दुःख सहन करणं याशिवाय पर्याय नव्हता. साध्या माणसाचं ही प्रतिनिधित्व हे गीत करतं. आपलं दुःख माणसाला मनातच ठेवावं लागतं. तसंच करायला कवी सांगत आहे; कारण ते ऐकून कोणाला पाझर फुटणार आहे? इथे माणसांची हृदयं केवळ दगडांचीच आहेत! या जगात 'आपलं' असं कोणी नसतं.

कवीच्या शब्दात किती ताकद असते हे आपल्याला इथे जाणवतं. कवीच ते सामर्थ्य शब्दांना देत असतो.

याशिवाय, मैं तो आरती उतारूं रे, संतोषी माता की.....सारखी अजरामर झालेली गाणीही अजून ऐकू येतात. प्रदीप यांना चित्रपट-दुनियेनं दादासाहेब फाळके ऍवॉर्ड देऊन सन्मानितही केलं. देशभक्तीनं या कवीचं मन इतकं ओथंबलेलं होतं की आपल्या गाण्यांच्या रॉयल्टीचं सर्व उत्पन्न त्यांनी 'वॉर विडोज फंड' ला (हुतात्मा सैनिकांच्या विधवा पत्नींना) कायमचं समर्पित करून टाकलं आहे. 11 डिसेंबर 1998 रोजी त्यांची लेखणी थांबली, ती कायमचीच.

अशा देशभक्त कवीला विनम्र प्रणाम!!!

डिसेंबर 2015 Hindi Vivek मधील हिंदी लेखाचे भाषांतर

चंद्रानना...मीनाकुमारी

बा अदब! बा मुलाहिजा!! शब्दांच्या पालखीत सजलेलं तिचं दुःख आज पुन्हा समोर येत आहे. तिच्याच अश्रूंचे भोई पालखी 'वाहून' आणताहेत.....तिनं दुःखाचा नेहमी सन्मानच केला....कारण ते 'त्यानं' दिलेलं होतं... त्यानं दिलेली दुःखाची 'वदीयत' ...दुःखाचा ठेवा...तो जिवापाड जपायला हवाच नं?

**कहाँ अब मैं इस गम से घबराके जाऊं
कि यह गम तुम्हारी वदीयत है मुझको....**

यातला 'तो' आहे तरी कोण? आणि 'ती'? जिनं, त्यानं दिलेलं प्रत्येक दुःख खुशीने स्वीकारलं ती? 'ती' 'होती...चंद्रानना! माहजबीन....मीनाकुमारी. आणि तो? तो म्हणजे ते 'प्रेम' भरभरून ..आसुसून तिनं केलेलं प्रेम. या प्रेमातून तिला मिळालं ते केवळ दुःख....दुःख...आणि फक्त दुःखच!

**मेरा जीना- मरना तुम्हारे लिए था
तुम्ही हो मसीहा, तुम्ही मेरे कातिल....**

प्रेमाची आस मनात धरून त्याची वाट पाहाणं हे तिचं जीवन होतं....तोच तिला जगवणारा होता...याच प्रेमासाठी तिनं मरणही स्वीकारलं. कारण प्रेम हेच तिचं जगण्यासाठीचं अमृत होतं, आणि प्रेमापायीच तिनं अनंताची वाट पत्करली.

ती त्या प्रकाशवाटेने निघून गेली, त्याला आज जवळजवळ पन्नास वर्षे होत आली. 31 मार्च 1972 हा तो अंधकारमय दिवस. तिचे चाहते पुण्यात हिंदविजय या त्यावेळच्या प्रतिष्ठित चित्रगृहात त्यांच्या आवडत्या 'पाकीजा'ला रुपेरी पडद्यावर पाहात होते, तोंच एक स्लाईड पडद्यावर आली; त्या क्षणी एक धबधबा स्तब्ध झाला.... 'मैं यह भी न कह सकी, कि मैं एक तवायफ हूं' या वाक्यापाशी!

'मीनाकुमारीजी का अभी अभी इन्तकाल हो गया; खुदा उन्हें जन्नत बख्शें'
तिला काय 'जन्नत' ची, स्वर्गाची आस होती? तिला एकच हवं होतं, प्रेम! तिच्यावर वर्षाव करणारं धबधब्यासारखं निखळ, निस्वार्थी प्रेम. पण ते स्वप्न अधूरंच राहिलं. प्रेम या कल्पनेवरच ती प्रेम करत होती. आपल्याला हवंय, ते प्रेम मिळालंय याच कल्पनेत ती होती; पण कल्पना अन् वास्तव कधी एक असतात का?

मेरे ही ख्वाब मेरेलिए जहर बन गए
मेरे तसव्वुरात ने ही डस लिया मुझे....

माझ्या कल्पनांनीच (तसव्वुरात) मला दंश केला आणि माझी स्वप्नं
माझ्यासाठी विष ठरली. 'प्यार एक ख्वाब था' या कवितेत ती म्हणते,

वक्त ने छीन लिया हौसला-ए-जब्ते-सितम

अब तो हर हादिसा-ए-गम पे तडप उठता है दिल

हर नए जखम पे अब रूह बिलख उठती है

होंठ अगर हंस भी पड़े, आँख छलक उठती है.....

खूप अत्याचार सोसून झाले, आता त्यांच्यावर ताबा मिळविण्याचं सामर्थ्य
माझ्यात उरलं नाही...आता प्रत्येक दुःखद घटनेचा सामना करतांना हृदय
तडफडतं....प्रत्येक नवी जखम सहन करतांना आत्मा तळमळतो. वरवर
ओठांवर हसू आणलं, तरी डोळे मात्र अश्रू ढाळत राहतात.

वक्त ने छीन लिया....म्हटलंय....शेवटी वक्त म्हणजे तरी काय?
जन्मापासून मरणापर्यंतचा काळ....अर्थात जीवन. जीवनाने तिचं जगण्याचं
सामर्थ्यच हिरावून घेतलं होतं.

तिचे वडील अली बक्ष यांनी तिला जन्मताच (1 ऑगस्ट
1933)अनाथालयाच्या पायरीवर नेऊन ठेवलं होतं. दुसऱ्या मुलीला
पोसण्याइतके पैसेच नव्हते त्यांच्याजवळ; शिवाय मुलगा हवा होता....पण
परततांना त्यांनी व इक्बाल बानो ने विचार बदलला. अपराधी भावनेने त्यांनी
तिला परत आणलं खरं, पण त्यात प्रेम नसून 'बोझ' हीच भावना होती.
तेव्हापासूनच सुरू झालं होतं तिचं निष्प्रेम जगणं....पुढे ती लिहिते--

टूट गए सब रिश्ते आखिर इस दुनिया में कौन किसीका झूटे सारे नाते...

वयाच्या चौथ्या वर्षापासूनच तिला कॅमेऱ्यासमोर जावं लागलं. तेव्हा या क्षेत्रात ग्लॅमर नव्हतं; उलट सिनेमात काम हे हलकं समजलं जायचं. त्याला प्रतिष्ठा नव्हती. वडिलांच्या संसाराचं ओझं तिच्या चिमुकल्या खांद्यांवर आलं होतं. पहिल्या दिवसाच्या कामाचे एकदम पंचवीस रुपये मिळाले, त्यादिवशी हे कुटुंब पोटभर जेवलं! आई-वडील मोठी बहीण खुर्शीद व धाकटी मधू. पुढे हे तिचं कर्तव्यच ठरून गेलं.....ती बनली पैशाचं मशीन!

सुबह से शामतक, दूसरों के लिए कुछ करना है
जिसमें खुद अपना कोई नकश नहीं,
जिन्दगी क्या है, कभी सोचने लगता है ये जहन
दर्द के साएं, उदासी का धुआं, दुख की घटा
दिल में रह रह के ये खयाल आता है
जिन्दगी यह है, तो फिर मौत किसे कहते हैं ?

सारं जीवन ती दुसऱ्यांसाठी जगली; स्वतःसाठीचा एक अंशही त्यात नव्हता. तिच्या वाट्याला आल्या फक्त दुःखाच्या काळ्या सावल्या, दुःखाचे ढग आणि औदासिन्य! या मरणप्राय जगण्याला जीवन म्हणायचं, तर मरण आणखी वेगळं काय असणार?

हर एक मोडपर बस दो ही नाम मिलते हैं
मौत कह लो, जो मुहब्बत नहीं कह पाओ.....

दोन्ही गोष्टी एकच आहेत...प्रत्येक वळणावर यापैकीच एक गोष्ट भेटेल...प्रेम किंवा मरण....काय मानायचं ते तुम्ही ठरवा...प्रेम म्हणू शकत नसाल तर त्यालाच मरण म्हणा, झालं.....

प्रेम सोडून जातं तेव्हा उरतं, ते फक्त एकाकीपण...तनहाई...एकटेपणा...

तिने प्रेम केलं,त्याच स्वप्नातल्या राजकुमाराशी तिचं लग्नही झालं. कमाल अमरोही तिचे पती. पण त्यांचं हे दुसरं लग्न होतं; तीन मुलंही होती; ते तिच्यापेक्षा पंधरा वर्षांनी मोठे होते. पण तिला हे सर्व मान्य होतं. ती इतकं प्रेम करत होती की तिची दृष्टी जणू अंध झाली होती.. पण प्रेमात पझेसिव्ह असणाऱ्या मीनाला-मंजूला अपूर्णता भासू लागली. कमालला ती चंदन म्हणे. स्वतंत्र वृत्तीच्या मंजूच्या करियरला चंदनची बंधनं आड येऊ लागली. नंतर मीना स्वतंत्र एकटी राहू लागली. दोघांचं एकमेकांवर खूप प्रेम असूनही एकटेपणा तिच्या वाट्याला आला. शायरी आणि डायरी हे दोनच विरंगुळ्याचे विषय होते. कमाल एकटे नव्हतेच. मंजूचा राजकुमार दुरावला...

यह रात, यह तन्हाई,

ये दिल के धडकने की आवाज

यह सन्नाटा,

जज्बाते-मुहब्बत की आखरी अंगडाई

बजती हुई हर जानिब, यह मौतकी शहनाई...

सब तुमको बुलाते हैं

....पलभर को तुम आ जाओ..

या एकाकीपणाचा शेवट कधी होईल? कधी तो प्रेमी येईल? अशा वेळी शायरीचाच आधार...

घंटो बैठकर सोचती हू, कि कौनसी धडकन नज्म करूं?
कौनसा रंग मुट्टीमें भर लूं, किस लम्हे को कैद करूं ?
हर शेर है भीगा-भीगा सा और नज्म है रूठी रूठी सी.....

तनहाईच्या शिंपल्यात आसवांचे थेंब पडून कवितेचे मोती तयार होतात; हे त्या एकाकीपणाचं सुंदर फलित असतं.

---मी कोणत्या हृदय-स्पंदनाची कविता करूं? कोणते रंग मुठीत-कवितेत- धरून ठेवूं? ते तर हातातून निसटताहेत....

एकदा मीनाकुमारीला कोणीतरी विचारलं, 'तुम्ही शायरी-कविता का लिहिता?'

तिनं दिलेलं उत्तर मार्मिक होतं. ती म्हणाली, 'मी चित्रपटात वेगवेगळ्या भूमिका करते; ती व्यक्तिमत्त्वं म्हणजे मी नसते. जरी मी त्या भूमिका समरसून करते, त्या भूमिका मी जगते, तरी ते व्यक्त होणं 'माझं' नसतं. कविता ही माझी स्वतःची अभिव्यक्ती असते. कविता 'माझी' असते..व मी तिच्यात असते.' ती उत्तम कवयित्री असल्यामुळेच तिला हे उत्तर सुचलं..

शिवाय काव्य तिच्या रंगसूत्रांकडूनच (जीन्स) तिच्याकडे आलं असावं. तिची आई इक्बाल बेगम ही मूळची प्रभावती. थोर कवी रविंद्रनाथ ठाकूरांच्या एका भावाची (सुकुमार ठाकूर) मुलगी. तिचं दुसरं लग्न अलीबक्षशी झालं व ती इक्बाल बेगम झाली. तिला गोड गळ्याची ईश्वरी देणगी होती व अलीबक्ष हार्मोनियम वाजवीत असे. त्यामुळे सूर आणि लय माहजबींच्या रक्तातच होती. मग ती शायरीपासून दूर कशी राहणार?

'बिरहन' या नज्म मध्ये मीना लिहिते,

जवॉं बरसातकी रात जलतरंग बजाती रही
लहक लहक के नयी लय के संग गाती रही
चमकती बूंदों की पाजेब झनझनाती रही.....

अल्लडपणे रिमझिमणाच्या रात्रीचं हे सुंदर वर्णन तिच्या निसर्ग-
तादात्म्याची झलक दाखवतं.

---रात्र जलतरंग वाजवत आहे, नाचत नाचत लयीत जणू गात आहे, आणि
तिच्या पावलातल्या, थेंबांच्या तोरड्या (पाजेब) छुन छुन वाजत आहेत.

हे निशा-संगीत ऐकत ती मात्र जागीच आहे, हे लक्षात घ्यायला हवं. कारण
ती विरहिणी आहे; प्रेमापासून वंचित आहे! निसर्गातील रूपकांच्या माध्यमातून
तिनं आपली मनःस्थिती व्यक्त केलेली आढळते.

‘अनदेखे कदम’ या कवितेत ती लिहिते,

न जाने चाँद निकले कितने दिन हुए
देखो ना, कमसिन चांदनी ने
समंदर में एक रहगुजर बना रक्खी है..
जिसपर कोई राहरौ नजर नहीं आता
मगर कदमों की चाप सुनाई देती है
बेशुमार अनदेखे कदमोंकी चाप....!

--चंद्राच्या कोवळ्या किरणांनी समुद्राच्या लाटांवर ,पाहा ना, एक सोनेरी
‘वाट’ तयार केली आहे....लाटांबरोबर हेलकावे घेणारी...पण त्यावर कोणी
पथिक का बरं दिसत नाही? ही वाट अस्थिर आहे म्हणून? मग ही प्रेमाची वाट
असावी! पण मला कुणाचीतरी चाहूल का ऐकू येतेय? अनेक अनोळखी माणसं
या वाटेवरून चालत येत आहेत, असा भास मला का होतो आहे?....

असं 'विशफुल थिंकिंग' या शब्दातून व्यक्त होत आहे. उर्दू शायरीची ही खासियत आहे की शब्दांच्या आडूनही खूप काही व्यक्त होत असतं..ते अदृष्ट आपण डोळसपणे वाचायचं....

लाटांवरच्या या वाटेवरून मला तिच्याच 'पाकीजा' मधलं एक दृश्य आठवलं. तसाच चंद्र,

ती लाटांवरची सोनेरी वाट, त्यावर प्रेमिकांना घेऊन चालणारी एक शिडाची नाव....ती म्हणतेय,

'चलो दिलदार चलो, चांद के पार चलो...'

पण पलीकडे म्हणजे कुठे न्यायला हवं होतं त्यानं? ते तर झालं नाही आणि रस्ताच चुकला. त्या प्रेमिकाचीच सोबत नाही आणि रस्ता दाखविणाऱ्या दिव्याचीही नाही.

यह दिया बुझ गया आज किस मोडपर

खो गई है अंधेरे में रहगुजर....

निसर्गातल्या प्रतिमांचं आणखी एक उदाहरण---

शांत समंदरका ठहरा हुआ पानी

अचानक तूफ़ों बन जाए

और पलभर में समंदर की छातीपर

लहरों का पहाड बनता चला जाए....

आणि हे दुसरं.....

पत्थरों से टकराकर

कतरे रेजा-रेजा हो जाते हैं

और सूरज की किरनें
उनपर कौसे-कुजह बुन देती हैं...

आयुष्यात 'दगडांवर' आपटून आपण विखरून जातो; पण किरणांसारखं कोणीतरी येऊन त्या विखुरलेल्या कणांतून आयुष्यात इंद्रधनुष्य फुलवून जातं. इथं तर तिनं वैज्ञानिक सत्यच शायरीत गुंफलं आहे...

दुसऱ्या एका कवितेत---

यह दोस्त है या दुष्मन मेरा
सर पे जो टंगा है नीला फलक....

हे वर टांगलेलं निळं आकाश (इथे परमेश्वर असा अर्थ) माझा शत्रू तर नाही ना? केवळ दुःखच लिहिलंय त्यानं माझ्या नशिबात!

गम वहाँ नहीं है? इस कोने के पीछे?
उस मोड़पर गमही का साया तो है
यह गम के कदमों की चाप है

जो चुपके चुपके साथ चल रहा है
तआकुब कर रहा है....
गम की तलाश कितनी आसान है....

दुःख सतत तिचा पाठलाग (तआकुब) करत राहिलं... तिनं एका परीनं दुःखाचा स्वतः शोध घेतला, असंही काही अंशी म्हणता येईल. ती प्रेमाच्या मागे धावली.... कदाचित शारीरमीलन झालं पण हृदयाशी नाती जुळलीच नाहीत...एका ठिकाणी तिनं लिहिलंय

अपने अंदर महक रहा था प्यार
खुद से बाहर तलाश करते थे....

प्रेम तर तिच्याच रोमारोमात भरलं होतं; तीच ते इतरांना देत होती. पण तिच्या नशिबात मात्र तरसणं होतं.

तकदीर ने मारा वह पत्थर, मेरी कांच की दुनिया टूट गई....

आणखी शेर पाहू या—

मौत की गोद मिल रही है अगर

जागे रहने की क्या जरूरत है?

अयादत होती जाती है, इबादत होती जाती है (शोकप्रदर्शन व प्रार्थना..)

मेरे मरनेकी देखो, सब को आदत होती जाती है....

राह देखा करेगा सदियों तक

छोड जाएंगे यह जहाँ तन्हा....

खरंच, माहजबीन, चंद्रानना,.....मंजू,.....मीनाकुमारी, तू आम्हाला 'एकटं' सोडून गेलीस

पण आम्ही तुला विसरलो नाही....कधीच विसरणार नाही....!

6.3.2021 Loksatta—

जीवन से लंबे हैं.....

मन्ना डे

मन्ना डे गेले? ऐकलं होतं, हॉस्पिटलमधे आहेत...वयही झालंय्
...काहीतरी होईल अशी भीतीही वाटत होती...मागच्यावेळी ..काही
महिन्यांपूर्वीच हॉस्पिटलमधून परतही आले होते.. तेव्हा मी जुन्या
गाण्यांची वही काढून वाचत बसले होते..जुन्या आठवणींना उजाळा
देत! पण आज सकाळीच मावसभाऊ सुधाकरचा फोन आला. ‘बातम्या
ऐकल्यास का? मन्ना डे गेले...पहाटे---’

हातातला दुसरा चहा तसाच राहिला. हा कलेचा पुजारी...संगीताचा
साधक..ह्याला ईश्वरानं... ईश्वरा तू तर प्यारका सागर आहेस...

मनातले विचार घूम जाव आज्ञा झाल्यासारखे मागे वळले..आणि पोहोचले पन्नासच्या दशकात. थोड्याफार फरकाने आम्ही सगळेच भाऊ-बहिणी (कझिन्स) टीन-एज मधे होतो. सीमा नुकताच पाहिला होता. दोन गाण्यांनी वेड लावलं होतं. सुनो छोटीसी गुडियाकी लंबी कहानी... आणि तू प्यारका सागर है, तेरी इक बूंदके प्यासे हम...एक नूतनचं, एक बलराज सहानीचं. मन्नाडें चं मी ऐकलेलं ते पहिलं गाणं... त्या आधी सिनेमेच पाहिले नव्हते...सीमा ही 'सोज्वळ' फिल्म होती, घरातल्या मोठ्यांच्या मते.म्हणून बघायला मिळाली होती. राजकपूर नर्गिस ही नावंही घरात वर्ज्य होती! ना.सी.फडक्यांच्या कादंबऱ्या वाचण्यावर बंदी होती, तसंच हेही.

जरा मोठ्या वयात कळलं की एखादं रोपटं काय फक्त जमिनीतली खनिजं आणि पाण्यावर मोठं होतं? त्याला बाहेरची हवा, हवेतले प्राणिक घटक, हवेबरोबर तरंगत येणारे बाहेरच्या जगातले गंध-सुगंध, सुरांच्या लहरी, चैतन्य जागवणाऱ्या प्रकाशाच्या लहरी, सगळंच हवं असतं, त्याचं पोषण होण्यासाठी. आमच्या पिढीतले आम्ही सगळे मोठे झालो, ते तलत, रफी, मन्ना डे, किशोर, मुकेश, लता,आशा, काही अंशानं शमशाद- सुरैया यांच्या सुरांबरोबर! मजा करायची,तर ती गाणी ऐकायची..तेव्हाचा सोर्स म्हणजे रेडिओ सिलोन. खरंच फार उपकार आहेत सिलोनचे आमच्या पिढीवर! खरखरीतून गाळून गाणं ऐकायचं, ते लिहून घ्यायचं, अन् शब्द लावत बसायचं.आमचं ते वय समृद्ध केलं या साऱ्या गायकांनी, त्यांच्या स्वरांनी. कुठेतरी तो रेशमी धागा तुटतो, अशा या लोकांच्या जाण्याच्या बातमीनं. तलत, रफी किशोर, मुकेश सगळे आपल्या घरातलेच तर होते! तेच कशाला ? अगदी मेहदी हसन ही आपलाच झाला होता

की! पहिल्यांदा तो पियानो-सारख्या बटनांचा टेप-रेकॉर्डर त्याचीच कॅसेट मिळाली म्हणून घेतला होता. नाही ; हे कुणीच 'जाऊ' शकत नाहीत! मन्नासुध्दा नाही. कारण त्यांची जागा, 'घरं' आमच्या हृदयात आहेत; त्यांचे सूर आमच्या काळजात आहेत, (मन्ना ज्या हॉस्पिटलमध्ये होते त्याचं नावही नारायण हृदयालय!)

आपल्या आर्त आवाजात मन्नांनी आळवलं होतं,

तेरी इक बूंदके प्यासे हम । तू प्यारका सागर है---
घायल मनका पागल पंछी । उडनेको बेकरार
पंख है कोमल, आंख है धुंदली । जाना है सागरपार
अब तूही इसे समझा, राह भूले थे कहांसे हम....

गाणं कोणतं लोकप्रिय होतं? मन्ना दा म्हणायचे, 'जेव्हा नायक (किंवा नायिका) पडद्यावर ते अभिनयसामर्थ्याने प्रभावीपणे सादर करतात, तेव्हा ते गाणं गाजतं..'

किती विनयशील स्वभाव! आपल्याकडे श्रेय ओढून घेण्याची वृत्ती कणमात्रही नाही! आज दुर्मिळ होत चाललेला हा गुण या कलावंताकडे विपुलतेने होता. कबूल आहे, बलराज सहानींच्या अभिनयात उणीव नव्हती; पण गाण्यात जर भाव नसतील तर अभिनयाची दिशा अभिनेत्याला मिळेल का? शब्द उत्तम असतील, (आणि पूर्वी ते असायचे!) तरीही जेव्हा उत्तम चाल, गायकाची उत्तम क्षमता आणि जीव ओतून गाणं जिवंत करण्याची किमया असल्याशिवाय ते साकार करणं नटाला अशक्य आहे. गाण्यात शब्द,

सूर(चाल) आणि भाव असेल तर ते कुठल्याही नटाच्या तोंडी नसलं (म्हणजे चित्रपटात नसलं) तरी ते लोकप्रिय होतंच.

यासाठी इथे मन्नांच्या दोन गाण्यांची आठवण मी करून देणार आहे. आमच्या पिढीत ती लोकप्रिय झालीच; पण तरुणांना व नवतरुणांनाही ती आवडतील. मुख्य म्हणजे एका नवीन संगीतकाराची ओळख होईल. ते म्हणजे स्वतः मन्ना डे! होय, काही गीतं त्यांनी कंपोज केली आहेत; काही फिल्मस् ना संगीतही दिलं आहे. असा हा संगीतात बुडालेला अष्टपैलू कलाकार.

हे गीत मधुकर राजस्थानी यांनी लिहिलं आहे.

सुनसान जमनाका किनारा । प्यारका अंतिम सहारा ।
चांदनीका कफन ओढे सो रहा किस्मतका मारा
किससे पूछूं मैं भला अब देखा कहीं मुमताज को
मेरी भी इक मुमताज थी.....

यमुनेच्या किनाऱ्याशी आपल्या मनात साहचर्य आहे ते ताजमहालचं. कवी तिथंच बसला आहे; उदास, एकटा. कसा? चांदण्याचं प्रेतवस्त्र पांघरून. शब्दयोजना अशी की त्यातून अनेक गोष्टी स्पष्ट होतात. न सांगितलेल्याही. कवीला किनारा सुनसान वाटतोय. त्याच्यालेखी तिथं कोणीच नाहीए. कारण त्याची 'ती' नाहीए. कायमची हरवलीय, सोडून गेलीय. किती प्रेम होतं त्याचं तिच्यावर? शाहजहानचं मुमताजवर होतं, तितकं. तो ताजमहाल बांधू शकणार नसेल कदाचित्, पण तरीही ती त्याची मुमताजच होती! तो विचारतोय 'पाहिलंत का कुणी माझ्या मुमताजला?'

पत्थरोंकी ओट में महकी हुई तनहाइयां, कुछ नहीं कहती
 डालियोंकी झूमती और डोलती परछाइयां, कुछ नहीं कहती
 खेलती साहिलपे लहरें ले रही अंगडाइयां, कुछ नहीं कहती
 ये जानके चुपचाप हैं मेरे मुकद्दर की तरह,
 हमने तो इनके सामने खोला था दिलके राजको
 किससे पूछूं मैं भला अब.....मेरी भी इक मुमताज थी....

----यमुनेच्या किनारी, ह्या खडकांच्या आडोशाला आम्ही बसत होतो;
 त्यांना विचारलं तर काहीच उत्तर देत नाहीत. तशाच ह्या सावल्या आणि तशाच
 ह्या लाटा... जाणून बुजून गप्प आहेत.. अगदी माझ्या नशीबासारख्या..ते ही
 माझ्या (जीवनातल्या) प्रश्नांना कधीच उत्तर देत नाही...वास्तविक आम्ही
 आमच्या मनातलं एकमेकांवरचं प्रेम यांनाच तर सांगितलं होतं! पण आता
 विचारू तरी कोणाला?

खडकांच्या आडोशाला मिळालेला एकान्त गंधाळलेला होता असं कवीनं
 म्हटलंय. फांघासुध्दा दोघांना पाहून, त्यांचं प्रेम पाहून आनंदानं डोलत
 होत्या...पण आज सगळे चुपचाप आहेत....

ये जमीं की गोदमें कदमोंका धुंधलासा निशां, खामोश है
 ये रुपहला आसमां, मध्दम सितारोंका जहां, खामोश है
 ये खूबसूरत रात का

खिलता हुआ गुलशन जवां खामोश है... ..
 रंगीनिया मदहोश हैं अपनी खुशी में डूबकर
 किसतरह इनको सुनाऊं अब मेरी आवाजको.....

किससे पूछूं मैं भला....

सगळा निसर्ग, ही जमीन, हे आकाश गप्प आहे.. आणि आज आपल्याच धुंदीत आहेत सारे..कुणाला विचारू, पाहिलंत का माझ्या मुमताजला?

पाहिलंत ना तुम्ही? किती विरह-व्याकूळ आहे कवितेतला प्रियकर?

खरं तर ह्या मुक्त कवितेची चाल बांधण्यासाठी निवड अनेक संगीतकारांनी केलीच नसती! आणि नाहीच केली. पण त्यातली हीच व्याकूळता मन्ना दांच्या हृदयाला भिडली असावी.त्यांची चाल इतकी सुंदर आहे की पुनःपुन्हा ऐकूनही समाधान होत नाही....शिवाय मन्नादांचे ते विरहार्त सूर..तो मधाळ आवाज...गीताच्या मूडला साजेल असा हळवा, अश्रूत थबथबल्या सारखा स्वर! सगळंच अप्रतिम! तुम्हीही ऐकू शकता 'यू-ट्यूब' वर. आम्हाला सिलोन-रेडिओ वरदान होतं तसं आता यू-ट्यूब हे सगळ्यांना वरदान आहे!

आपण संख्येचे केवढे गुलाम झालो आहोत, असं बऱ्याच वेळा हल्ली वाटतं! मोठ्या संख्येचा आपल्याला हव्यास असतो! (लाख मिळाले की कोटी हवेत, त्याही पुढे हजार-कोटी हवेत;अगदी प्रकाशाच्या वेगाच्या आकड्याइतकी मोठी संख्या हवी!) अमक्याने म्हणे पंधरा हजार गाणी गायली, तमक्याला इतकी मिळाली... काय, फक्त आकड्यांवर गुणवत्ता ठरवायची ? मन्ना डें ना फक्त चार हजार गाणीच मिळाली, म्हणे! पण त्यांचं प्रत्येक गाणं निराळ्या कानानं, हृदयानं ऐका म्हणजे मग तुमचा संख्येबाबतचा दृष्टिकोन बदलेल.

दुसरं गीत ही पाहा, याचं संगीत बलसारा यांचं आहे. प्रथम हे गीत 'गैरफिल्मी' सदरातच मोडत होतं;पण नंतर ते 'आलिंगन' या सिनेमासाठी

मन्नांच्या आवाजात होतं तसं वापरलं गेलं.(मात्र हा सिनेमा कधी आला न् गेला,
कळलंच नाही)

प्यास थी, फिर भी तकाजा न किया ,
जाने क्या सोचके ऐसा न किया....

बढके हाथोंपे उठा लेना था,

तुझको सीनेसे लगा लेना था

तेरे होंटोंसे तेरे गालों से, हर रंग चुरा लेना था

पर, जाने क्या सोचके ऐसा न किया....

यापुढे गीतातला तो प्रियकर असंही म्हणतो, 'तेरे सिनेपे मुडी जुल्फोंको चूम
लेता तो करार आ जाता,पर....

दिल हंसी आग में ढल सकता था,

मेरा अरमान निकल सकता था

तेरे मरमर से तराशा ये बदन,

गर्म हाथोंमें पिघल सकता था

पर, जाने क्या सोचके ऐसा न किया.....

किती सुसंस्कृत, संयमी आहे यातला पुरुष! स्त्री बदल केवढी अदब आहे
त्याच्या मनात.केवढा आदर! ती त्याची प्रेयसी आहे, पण त्याला एकान्ताचा
'नाजायज' फायदा घेऊन तिचा अपमान करणं हे त्याच्या सुसंस्कृत विचारी
मनाला पटतच नाहीए. म्हणून, तो म्हणतोय 'सोचके ऐसा न किया'

हे ही खास मन्ना डें चं गीत आहे. भावपूर्ण गायलेलं. 'गर्म हाथोमें ...' ही ओळ त्यांनी कशी हळुवार उच्चारली आहे, ते ऐकायलाच हवं.

पाहिजे तिथे शब्दांवर कमी-अधिक जोर देऊन केलेला उच्चार गाण्याचा पोतच रेशमी करून टाकतो. यासाठी 'नवरंग' फिल्म मधलं त्यांचं ते गाणं आठवतं;

तू छुपी है कहीं । मैं तडपता यहाँ । तेरेबिन फीका फीका है दिलका जहाँ....

या ध्रुवपदानंतर आशा भोसलेनं गायलेली तीन कडवी आहेत. तीही तिनं विरहार्त व्याकूळ स्वरात गायली आहेत. व्ही.शांताराम यांच्या 'नवरंग' चित्रपटात हे गीत होतं. ह्याचा नायक कवी असतो.त्याची पत्नी, जमुना हीच त्याची 'प्रतिभा असते. कवी-सुलभ तंद्रीत असतांना तो तिला मोहिनी म्हणत असतो. ही मोहिनी कोण? अशा गैरसमजातून जमुना त्याला सोडून जाते. तो मात्र तिच्यासाठी तळमळत आहे.

नायिकाही त्याच्या भेटीसाठी उत्सुक आहे...आणि शोध घेत ती, नायक गात असतो त्या मैफलीत हळूच येते...तिच्या आर्त स्वरातल्या आवाजानं सभा स्तंभित झाली आहे. त्या शांततेत फक्त तिच्या घुंगरांचा आवाज नायकाला ऐकू येतो....मन्ना डे गातात..

तो हळुवार खर्जातला त्यांचा सूर मनाला एकदम 'आऽहाऽ' म्हणायला लावतो..

ये कौन घुंगरु झनका । ये कौन चॉद चमका ।

ये धरती पे आसमान आ गया पूनमका ।

या ओळी मध्य-सप्तकातील षड्जा वर संपतात. पुढच्या प्रत्येक ओळीचे आरोही सूर क्रमाक्रमाने चढत जातात.

ये कौन फूल महका ।

ये कौन पंछी चहका ।

महफिल में कैसी खशबू उडी दिल जो मेरा बहका ।

तेवढ्यात नायिका संध्या (चित्रपटातील नाव जमुना व कविकल्पनेतील तीच मोहिनी) मैफिलीत येऊन बसते...तिच्या येण्यानेच तर मैफलीत जादू पसरलीयू...नायक महिपाल च्या जिवात जीव आला...

लो तन में जान आई । होटों पे तान आई ।

मेरी चकोरी चांदनीमें करके स्नान आई ।

बिछडा वो मीत आया । जीवन का गीत आया।

दो आत्माओं के मिलन का दिन पुनीत आया....

यातल्या पहिल्या दोन ओळी मध्यम पर्यंत तर तिसऱ्या-चौथ्या ओळी पंचम गाठतात; आणि पुढच्या शेवटच्या दोन ओळी पाहा

सूरत है सपनों की तू सोहिनी

जमुना तू ही है तू ही मेरी मोहिनी!!!

यातील पहिली ओळ निषादावर संपते तर शेवटचा मोहिनी हा शब्द तार- षड्ज गाठतो....नायकाच्या आर्ततेला आणखी गहिरा रंग देतो. त्या तार षड्जावरच गाणं संपतं...ह्या सर्व ओळी मनाला खूप आनंद देतात; त्या मीलनाच्या क्षणाला आपलीही मनं उचंबळून येतात; आणि महिपालसारख्या 'न-नटाचा' अभिनय, व संध्याचा कृत्रिम ठसका देखील आपल्याला खुपत

नाही..कारण आपण असतो मन्ना दां च्या तार-षड्जाच्या समाधीत!! मला नाही वाटत ह्या गीताला मन्ना डे शिवाय दुसरं कोणी न्याय देऊ शकलं असतं.

तुम्ही त्यांच्या बऱ्याच इतर कव्वाल्यांचा उल्लेख पेपरमध्ये वाचला आहे; पण ह्या दोन आठवतात का?मात्र या कव्वालीत वेगवेगळ्या गायकांच्या आवाजात तीन कडवी आहेत. त्यातलं त्यांचं एक कडवं म्हणजे— (ही फिल्म होती रुस्तम-सोहराब व संगीत होतं गुणवान संगीतकार सज्जाद यांचं.)

हाले-दिल यार को लिखूं कैसे
हाथ दिल से जुदा नहीं होता।
किसतरह उनको सुनाए अपना गम, ऐ सनम..
हम न भूलेंगे तुम्हें अल्ला कसम!
फिर तुम्हारी याद आई ऐ सनम....

रफीचं कडवं ही छान आहे!

पुढची कव्वाली महेंद्रकपूर बरोबर गायलेली आहे---

बदल जाएंगे तेरे अशक गौहर में
यहाँ दामन फैलाना ही काफी है
जुबों से कुछ कहनेकी जरूरत क्या है
तेरा इस दर पे आ जाना ही काफी है
मुरादें लेके सब आते हैं मैं दिल लेके आया हूं...

1966 च्या जोहर इन कश्मीर मधली ही कव्वाली...आजही ऐकावीशी वाटते, ही कसली जादू आहे?

त्याच वर्षीचं बादल चित्रपटातलं मन्ना दां चं हे गाणंही खूप गाजलं अन् आजही ऐकलं जातं.

अपने लिये जिये तो क्या जिये
तू जी ऐ दिल, जमानेके लिये...

चल, आफताब लेकर चल ।

चल माहताब लेकर चल ।

तू अपनी एक ठोकरमें ।

सौ इन्किलाब लेकर चल ।

जुल्मो-सितम मिटानेके लिये।

तू जी ऐ दिल जमानेके लिये.....

(आफताब = सूर्य ; माहताब= चंद्र)

ह्या गीतातला संदेश चिरकालीन मूल्याचा आहे. इतरांसाठी जगणं हेच खरं जगणं. इतरांच्या जीवनात प्रकाश पसरविण्यासाठी आपल्याबरोबर सूर्य पाहिजेत; आणि दुःख शीतल करण्यासाठी चंद्रही पाहिजेत! अत्याचार संपवण्यासाठी क्रांतीची धमकही पाहिजे...

ऐ मेरे प्यारे वतन, कसमें वादे, सारखी त्यांची गाणी तर आपला चित्रसंगीताचा ठेवा आहेत.

आविष्कार या अनोख्या चित्रपटातही मन्नांचं एक गाणं स्पेशल आहे...संगीत कनु रॉय यांचं.

हसनेकी चाह ने इतना मुझे रुलाया है

कोई हमदर्द नहीं दर्द मेरा साया है...

सपने चलतेही रहे रोज नयी राहोंसे ।
कोई फिसला है अभी अभी बोहोंसे....

जीवनात अशा खूपशा गोष्टी, कितीही हव्या असल्या, कितीही जपल्या तरी हातून निसटून जातात.

एका हसण्यासाठी अनेकदा रडावं लागतं. आपल्याजवळ ही अशी गाणी असतात, ती ऐकून त्यात बुडून आपण दुःखाला थोडी वाट करून देऊ शकतो, हे या गाण्याचं आपल्याला आधार देणं, हे कोणाला सांगता येणार हे का?

विरह, जर घरानं, समाजानं लादलेला असेल तर मन, मन्नांचे सूर आळवीत राहिलेलं मी पाहिलं आहे...

चली राधेरानी अखियोंमें पानी, अपने मोहन से मुखडा मोडके...

1953 मधल्या मीनाकुमारीच्या 'परिणीता' ला आधुनिक रीमेकचं ठिगळ जराही शोभलं नाही. त्यातलं राधेरानी गाणं एका साधू (खरं तर भिकारी) च्या तोंडी आहे. पण त्यानं महत्त्वाचं स्थान मिळवलं आहे...

मन्ना दांची रोमॅंटिक गाणी तर आज नव्या पिढीलाही आकर्षित करतात. गाणारे अनेक ग्रुप्स आहेत. त्यांना आ जा सनम मधुर चांदनीमें हम. ये रात भीगी भीगी, मस्तीभरा है समों अशा गीतांची फर्माइश येत असते. तेव्हा वाटतं, काळ पुढे गेला तरी ही गाणी काही मागे पडणार नाहीत; आणि मन्ना दा ही विस्मृतीत जाणार नाहीत.

मन्ना डेंनी हरिवंशराय बच्चन यांच्या 'मधुशाला'तील काही 'बंध' म्हटले आहेत. त्याचे विविध ठिकाणी कार्यक्रमही होत असत.

पण शेवटी, जीवनसे लंबे हैं बंधू, ये जीवनके रस्ते...

अर्थ असा घ्यायचा आहे की, हे एक जीवन संपलं तरी जीवनाचा रस्ता अजून संपलेला नाही... अनेक जन्म जीव ह्या रस्त्यांवरून चालतच असतो.....नूर की बूंद है यह आत्मा....

राहों से राहीका रिश्ता कितने जनम पुराना

एक को चलते जाना आगे, एक को पीछे जाना

मोड पे मत रुक जाना बंधु, दो राहों में फँसके....ये जीवन के रस्ते....

मन्ना दां ना भावपूर्ण वंदन; आणि त्याचे आभारही; कारण त्यांनी आपलं जीवन समृद्ध केलं आहे...!!

मौसम है शायराना !

मौसम है आशिकाना, ऐ दिल कहीं से उनको ऐसे में ढूंढ लाना.

पावसाळी धुंद वातावरण, ढगांनी वेढलेलं आकाश, मधूनच रिमझिमणारा पाऊस आणि थोडीशी गुलाबी थंडी ! मग एकट्या व्यक्तीला चैन पडेल का? असं पावसाळी वातावरण सगळ्यांनाच आवडतं पण पावसाळा प्रेमिकांचा विशेष लाडका असतो. कारण तो प्रेमिकांच्या आठवणी घेऊन येत असतो. या वातावरणात प्रेमी आपल्या अगदी जवळ असावा असं वाटत असतं. विरहिणी आपल्या प्रियाला घरी परत बोलवत असते. त्याच्याशिवाय घर सुनं सुनं वाटत असतं. वीज चमकली तर, तो नसल्यामुळे भीती वाटत असते....आणि भीती हा तर एक बहाणा असतो, त्याच्या मिठीत जाण्याचा !

विरहिणी म्हणते,

घर आ जा घिर आये बदरा सांवरिया

मोरा जिया धक धक रे, चमके बिजुरिया....

सूना सूना घर मोहे डसनेको आए रे

खिडकी पे बैठे बैठे सारी रैन जाए रे

टिप टिप सुनत मैं तो भई रे बावरिया....

हे सगळे तरुण मनाचे विभ्रम आणि 'फिल्मी' प्रसंग ! शायर जेव्हा फिल्म साठी लिहित असतो तेव्हा तशीच गाणी त्याला लिहावी लागतात, जी

सिच्युएशन ची मागणी असेल. पण जर तो केवळ आपल्या स्फूर्तीने लिहित असेल तर पावसाळी ऋतूला तो वेगवेगळ्या पद्धतीने आपल्या शायरीत गुंफतो. (वरील गाणं छोटे नवाब या 1961 मध्ये प्रदर्शित चित्रपटातील आहे; आवाज लता मंगेशकर व संगीत आर.डी बर्मन यांचं होतं.)

सुदर्शन फाकिर यांनी म्हटलं आहे---

ये दौलत भी ले लो, ये शोहरत भी ले लो
भले छीन लो मुझसे मेरी जवानी
मगर मुझको लौटा दो, बचपन का सावन
वो कागज की कश्ती, वो बारिश का पानी....

बधितलंत ? कवी आपलं तारुण्यसुद्धा परत करायला तयार आहे ! त्या बदल्यात त्याला हवं आपलं ते निरागस बालपण, तो रिमझिम श्रावण, आणि ती कागदी नाव, जिच्यासोबत तो त्याच्या काल्पनिक दुनियेची सफर करत असे ! त्या सोनेरी दिवसांकरता मन तरसत रहातं; पण ते दिवस पुन्हा कधीच येणार नसतात.

चांगल्या चांगल्या शायरांनी पावसाचे खूप छान छान शेर लिहिले आहेत.....

मैं कि कागज की एक कश्ती हूं
पहिली बारिश ही आखरी है मुझे...तहजीब हाफी

सुदर्शन फाकिर यांनी जी नाव लहानपणी पाण्यात सोडली होती,त्या नावेचं भवितव्य काय होतं? तहजीब हाफीने नावेला व्यक्तित्व देऊन म्हटलं आहे

की त्या नावेचा हा पहिला पाऊसच तिच्या आयुष्यातला शेवटचा पाऊस असणार आहे ! हा विचार कोणी केलाय कधी?

शायर गुलजार यांनी आपल्या एका कवितेतया कागदी नावेबद्दल दुःख व्यक्त केलं आहे. ते म्हणतात, मुलांनी कागदावर केवढा अन्याय केला आहे ! जोवर तो नुसता कागद होता, तोवर ठीक होतं;त्याला कसलाच त्रास नव्हता. कसली जबाबदारी नव्हती ! तो आपला मजेत होता. पण मुलांनी त्याची नाव केली, आणि त्याच्यावर जबाबदारी आली किनारा शोधण्याची ! प्रवाहासोबत वाहात रहाण्याची. ना स्वतः काही दिशा ठरवू शकत, ना कुठलं ईप्सित गाठू शकत. स्वतःच्या मर्जीने ती नाव काहीच करू शकत नाही. किनारा एकवेळ मिळू शकेल पण सागरापर्यंत पोहोचणं अशक्यच ! त्याआधीच बुडून जाण्याशिवाय दुसरं भविष्यच नाही. नावेला वाटेल, मी कागद होते तेच बरं होतं; या मुलांनी निरागसपणे मला आकार दिला आणि माझ्यापुढे प्रश्न निर्माण केले !

कवी एखाद्या साध्या वाटणाऱ्या गोष्टीला किती सुंदर साहित्यिक मूल्य देऊ शकतो, ती ताकद गुलजारच्या या कवितेत आहे.

एक पाकिस्तानी कवयित्री (आता ती आपल्यात नाही) म्हणते,

**बारिश हुई तो फूलों के तन चाक हुए
मौसम के हाथ भीग के सफ़ाक हुए...**

जोराच्या पावसात वृक्षवेलींची स्थिती फारच वाईट होते. त्यांना पावसापुढे नमावंच लागतं. कितीही झुकलं तरी पाऊस दया दाखवत नाही. शाखा तुटतात, फुलांच्या पाकळ्या विखुरतात, एकातऱ्हेने झाडांची हत्याच होते

! ऋतूचे हात पाणी रूपी रक्ताने रंगून जातात. प्रतीक म्हणून विचार केल्यावर कळतं, जे हतबल लोक असतात त्यांना परिस्थिती असंच नमवते. सामना करण्याची शक्तीच नसते त्यांच्याकडे. त्यांच्या आशा-आकांक्षांची अशीच हत्या होत असते.

शकेब जलाली आपल्या शेरात म्हणतात,

क्या कहूं दीदा-ए-तर, ये तो मेरा चेहरा है
संग कट जाते हैं बारिश की जहाँ धार गिरे...

..शकेब जलाली

डोळे हे जणू एखादी व्यक्तीच आहे असे मानून ते म्हणतात, हे आसवांच्या धारांनो (डोळ्यांनो) तुम्ही जर असेच सतत बरसत राहिलात, तर माझ्या चेहऱ्याचं काय होणार? पावसाच्या संतत धारेने तर भक्कम दगडही (पहाडही) भंगून जातात ! माझा चेहरा तर दगडापेक्षा नाजूक आहे ना ! तर डोळ्यांनो, अश्रू ढाळणं बंद करा. इथे कवीने अश्रूंना पावसाळी ऋतू म्हटलं आहे.

कागदी नावेच्या नशिबात प्रलय असतो तसंच कमनशिबी लोकांची घरं पावसाळ्यातही आगीत जळतात, असा अनुभव येतो.

कोई क्या जाने हम भरी बरसात में
नज्मे-आतिश अपनीही दिलका नगर देखा किए...

फरहान शहजाद

हा शेर नीट वाचल्यावर कळतं, की कवीचं हृदयरूपी घर कोणी इतरांनी जाळलं नाही; तर प्रेमीने स्वतःच ते अग्नीच्या स्वाधीन केलं आहे ! म्हणजे, ताटातुटीच्या दुःखाने हृदयात जी ज्वाला भडकली त्यात स्वतः हृदयच जळून गेलं ! बाहेरचा पाऊस त्याला काही वाचवू शकला नाही.

जोराच्या पावसातही हृदयनगर भस्म झालं, परंतु....

हर पत्ती बोझिल हो के गिरी, सब शाखें झुककर टूट गयीं
उस बारिश से ही फसल उजडी जिस बारिश से तय्यार हुई

.....महशर बदायूनी

झाडाचं प्रत्येक पान 'जड' होऊन गळून पडलं; फांद्या नम्र होऊन तुटल्या; फांद्यांनी जाणलं की या अशा पावसापुढे त्यांचं काही चालणार नाही. म्हणून त्या पावसाला शरण गेल्या. ज्या पावसाने धान्य उगवलं होतं, त्याच पावसाने त्यांना बरबादही केलं !

एकीकडे असं चित्र आहे तर दुसरीकडे ? पाहू या...

बादल को क्या खबर कि बारिश की चाह में

कितने बुलंद-ओ-बाला शजर खाक हो गए.....परवीन शाकिर

इकडे झाडं पावसासाठी तरसत आहेत. ते मेघांची वाट पाहात आहेत. इतकी गर्मी झाडांना सोसावी लागत आहे की ती करपून गेली आहेत. त्यांच्यावर वर्षाव होतच नाहीए. हा वर्षावाचा अभाव म्हणजे कशाचाही अभाव

माणसाचं जीवन उध्वस्त करून टाकतो. पैशाच्या अभावानं, संघर्ष वाढतो; प्रेमाच्या अभावानं भावनिक जीवनात उणीव राहते तर श्रद्धेच्या अभावानं सुख-आनंद दूर जातात. जीवन जणू होरपळून जातं.

पावसामुळे व्यक्तिगत नुकसानीबरोबर सामूहिक नुकसानही होत असतं, असं उग्ररूप धारण करतो हा ऋतू. निसर्गातील कोणत्याही गोष्टी योग्य प्रमाणात असतील तर त्या फायदेशीर ठरतात. पाणी तहान भागवते तेव्हा ते उपकारक ठरते; पण पूर माणसाचं जीवन उध्वस्त करू शकतो. सुनामी नकाशा बदलू शकते. वृष्टी स्वतःनेच उगवलेली पिकं नष्ट करते व माणसावर जणू सूड उगवते.

दरिया चढा तो पानी नशेबों में भर गया

अब के भी बारिशों में हमारा ही घर गया.... इजलाल हाफी

हा कवी म्हणतो, नदीला पूर आला तर ठिकठिकाणी पाणी भरतं. पण खोलगट भागात घरं असलेल्यांवर तर पाऊस नव्हे, आकाशच कोसळतं ! आणि बहुतकरून अशा भागात गरीब, उपेक्षित लोकच रहात असतात. आलीशान घरात राहणाऱ्यांना काही सहन करावं लागत नाही; त्यांना पाऊस म्हणजे आरामात घरी बसून गरम गरम भजी खाण्याचा व कॉफीचे घोट मजेने घेण्याचा ऋतू. दोस्तांबरोबर बसून उर्दू गझलांच्या सीडीज् ऐकण्याचा ऋतू. लोकांची घरं नष्ट झाली आहेत, या बातम्या टीव्ही वर पाहून हळहळ वाटण्याइतकाच त्यांचा त्यांच्याशी संबंध असतो !

वरील शेरात दोन शब्द आले आहेत; 'अब के भी'. याचा अर्थ यंदाही ! म्हणजे दरवर्षी असंच संकट येतं आणि दरवर्षीच त्यांना हा सामना करावा लागतो ! भी हा एकाक्षरी शब्द खूप मोठा अर्थ भरून जातो. या शोषितांना म्हणायचं आहे, की दरवर्षी असं घडूनही सरकार त्यांची स्थिती सुधारावी यासाठी काहीही करत नाही ! म्हणून तर दर वेळेस तोच तमाशा होतो.

पावसामुळे हाहाःकार माजला, अशा कितीही बातम्या वाचल्या तरी पुढच्या वर्षी आपण त्याच पावसाची उत्सुकतेने वाट पाहतो. तांत्रिक क्षेत्रात भलीमोठी प्रगती झाली तरी देश अजूनही सृष्टीच्या कृपेवरच अवलंबून आहे. आपण सृष्टीशी कृतज्ञ राहिलं पाहिजे. हाच भाव हा कवी व्यक्त करीत आहे...

**दो अश्क जाने किसलिये पलकों पर आकर टिक गए
अल्ताफ की बारिश तेरी, इकराम का दरिया तेरा !..**

....इब्ने इन्शां

कवीच्या पापण्यांवर दोन दोन अश्रू का बरे टिकून राहिले आहेत? ईश्वराचे आभार मानण्यासाठी ! त्याच्या कृपेचा पाऊस मानवजाती वर बरसत असतो. त्याच्या दयेचा, करुणेचा वर्षाव होत असतो. त्याच्या कृपेनेच नदी वाहात असते; त्याने मानवाला दिलेल्या भेटींची (भेटवस्तूंची) नदी ! नद्यांच्या आश्रयानेच तर मानवाचं जीवन बहरतं. संस्कृती मूळ धरते आणि फुलते-फळते ! इब्ने-इन्शां चा हा शेर अंधश्रद्धेपोटी आहे असे नाही म्हणता येणार. जी गोष्ट मानवाच्या हातात नाही, अशा गोष्टी चालवणारी कोणतीतरी शक्ती नक्कीच अस्तित्वात आहे, हे त्याला सांगायचं आहे. त्या शक्तीला कुणी सृष्टी म्हणो,

निसर्ग म्हणो, अथवा ईश्वर म्हणो ! ती शक्ती आपली कृतज्ञता मागण्याइतकी अधिकारी नक्की आहे.

आता पावसाचे काही 'रोमॅंटिक' शेर---

पेडों की तरह हुस्न की बारिश में नहा लूं
बादल की तरह घिर आओ, तुम भी किसी दिन...

...अमजद इस्लाम 'अमजद'

ही झाडे जशी पावसात न्हात आहेत, तसंच मी तुझ्या सौंदर्याच्या वर्षावात न्हाऊ इच्छितो. ढग घेरून येतात तशी तू माझं आकाश झाकून टाक. शायराला नुसतं भिजायचं नाहीए; तर त्याला नहायचं आहे. मग घेरून येणारे ढग कसे प्रेमाने भरलेले पाहिजेत, याची फक्त कल्पना केलेली बरी ! तेव्हाच शायराची तहान भागू शकेल.

तुम सामने बैठे हो तो है कैफ की बारिश
वो दिन भी थे जब आग बरसती थी घटा...

....राणा अकबराबादी

तू समोर असलीस तरच आनंद आहे, मस्ती आहे, तल्लीनता आहे. आनंदाचा हा वर्षाव तुझ्या इथे असण्यामुळे आहे. पण मी ते दिवसही विसरलो नाही, जेव्हा हे ढग आग बरसत होते, जेव्हा तू सोबत नव्हतीस !

अमजद ची प्रेमिका आलीच नव्हती, तो तिला बोलावत होता. दुसऱ्या शेरात प्रेमिका शायराच्या समोरच होती; आणि हा तिसरा शेर पाहा..

साथ बारिश में लिये फिरते हो उसको 'अंजुम'

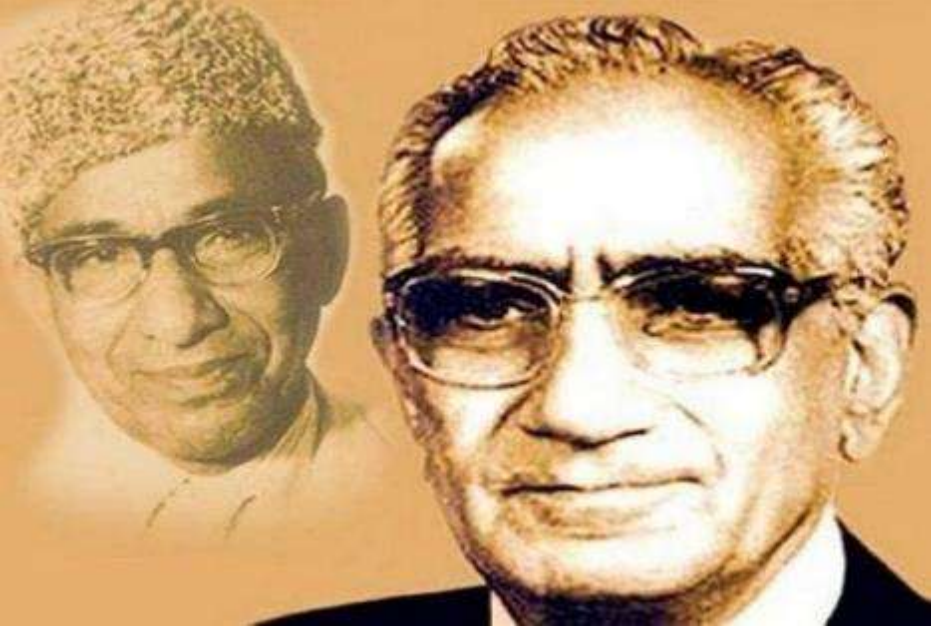
तुमने इस शहर में क्या आग लगानी है, भाई?... 'अंजुम' सलीमी

अंजुम साहेब आपल्या प्रेमिकेला बरोबर घेऊन पावसात फिरायला निघाले आहेत !! तिचं सौंदर्य असं हे की स्वर्गातली अप्सराच जणू. तिचं ते भिजलेलं सौंदर्य बघून रस्त्यातले पाहणारे नक्कीच 'जळणार' ! त्यांना असूया वाटेल; आणि असा जळणाऱ्या लोकांमुळे पावसातही शहराला आग लागू शकते ना ! यामुळे अंजुमचा मित्र (स्वतः अंजुम) सल्ला देत आहे, अरे बाबा, शहराचा तरी विचार कर ! कुठेही बाहेर पडू नकोस तिला घेऊन. घरातच बस !

पावसाचा आनंद केवळ त्यात भिजण्यातच नाही; तर उत्तम शायरी वाचण्यातही तोच आनंद सामावला आहे....

हफीज जालंदरी

प्रेम- पुजारी

भारतमाता है दुखयारी, दुखयारे हैं सब नर नारी
तू ही उठा ले सुंदर मुरली, तू ही बन जा श्याम मुरारी
तू जागे तो दुनिया जागे, जाग उठे सब प्रेम पुजारी
जाग उठे सब प्रेम पुजारी, गायें तेरे गीत,
बसा ले अपने मन में प्रीति।

या कवितेचे शायर आहेत हफीज जालंदरी. हया ओळी ‘‘प्रीत का गीत’’ या कवितेतील आहेत. ही कविता त्यांनी केव्हा लिहिली हे पाहणे महत्त्वाचे ठरेल. हे गीत त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात लिहिले होते. त्यांचे अधिकतर आयुष्य भारतातच गेले. भारतमाता दुःखी आहे, म्हणून कृष्णाने मुरली हातात घ्यावी; व तिच्या गुंजनाने, त्याच्या कृपेनेच आता भारतमातेचे भले होऊ शकेल असे कवी मानतो आहे. त्यावेळी लिहिल्यापेक्षा आजही भारतमातेची स्थिती फारशी वेगळी आहे असे म्हणता येणार नाही. म्हणून या ओळी आजही भारतमातेला चपखल लागू पडतात.

त्यावेळी कवीने बहुतेक भविष्यातला भारत पाहिला होता. पण अजून ते भविष्य साकारलं नाही. भारतमातेची स्थिती आजही दयनीय आहे. भ्रष्टाचार आणि स्वार्थ अशा सामाजिक दुर्गुणांमुळे भारतमातेच्या पुत्रांनी अक्षम्य अपराध केले आहेत. भारतमाता तर दुःखी आहेच; पण असे अनेक लोक दुःखी आहेत जे आपल्या मातेवर खरं प्रेम करतात आणि ज्यांना मूल्यांचा न्हास बघवत नाही. या भारतमातेचा तारणहार आता आहे तरी कोण?

कवी कृष्णाला विनवतो, तूच आता या भारतमातेला दुःखातून बाहेर काढणार आहेस, तूच मुरली वाजवून लोकांना जागं कर. तुझ्या अस्तित्वाने तुझे पुजारी तुझी घीते गाऊलागतील व ती ऐकून लोकांच्या मनात प्रेम जागृत होईल. साऱ्या विश्वात प्रेम ही एकच भावना फैलावेल. कारण तुझ्या मुरलीत ती ताकद आहे. तू भारतपुत्रांच्या मनात सदसद्विवेक बुद्धी जागृत कर. त्यांच्या मनात देशप्रेम वाढू दे.

कवी हे कृष्णाला म्हणतो आहे; त्याने अशा व्यक्तीची कल्पना केली आहे की जो पुन्हा भारताला प्रतिष्ठा मिळवून देईल. इतिहासकालीन भारत जसा होता तसा वैभवशाली बनण्याकरता जो जागृती घडवून आणिल. कवी कृष्णाला आळवतो आहे; कृष्ण हे एक प्रतीक आहे. एक असं समर्थ नेतृत्व हवं आहे की जे कृष्णासारखं आदर्श असेल. तीच व्यक्ती भारताचा तारणहार असणार आहे. भारताची रुळावरून घसरलेली गाडी तीच व्यक्ती पुन्हा रुळावर आणू शकेल.

मुरली हे सुद्धा प्रतीकात्मक आहे. ती संगीताचं प्रतीक आहे. संगीत साऱ्या विश्वाला एकत्र आणू शकतं (अर्थात् भारतीय शास्त्रीय संगीत ! आजकालचा धांगडधिंंगा संगीत नव्हे) संगीतात मन शांत करण्याची शक्ती असते. शांत सरोवरात सुंदर कमळं फुलतात, त्याप्रमाणे सर्वांच्या मनात फक्त प्रेमभावनाच फुलेल. विश्वात द्वेषाला जागाच राहणार नाही. एवढा कवीचा संगीतावर भरवसा आहे. यानंतर कवी पहिल्या कडव्यात म्हणतो,

**मन मंदिर में प्रीत बसा ले, ओ मूरख ओ भोले-भाले
दिल की दुनिया कर ले रौशन, अपने घर में ज्योत जगा ले
प्रीत है तेरी रीत पुरानी, भूल गया ओ भारतवाले?
भूल गया ओ भारतवाले?**

कवी विचारतो, प्रेम हा तर भारतीयांचा उपजत गुण आहे, ते तू विसरलास तर नाही ना? भारतीय संस्कृती माणसांवरच नाही, तर पशु-पक्षी, वृक्ष-लता या साऱ्यांवरच प्रेम करायला शिकवते. याची आठवण कवी देशवासियांना करून देत आहेत.

कवी हफीज जालंदरी हे 14 जानेवारी 1900 या दिचशी जालंदर (पंजाब-भारत) येथे जन्मले. त्यावेळी पाकिस्तान अस्तित्वात आलेच नव्हते. अखंड भारताशीच त्यांची देशभक्ती बांधलेली होती. देशभक्तीपर काव्यासाठी ते प्रसिद्ध होते. उर्दू काव्यात 'गीत' हा प्रकार त्यांनीच निर्माण केला व पुढे नेला. मात्र विभाजनानंतर, 1947 नंतर त्यांना काही कारणाने पाकिस्तानात जावे लागले. देशाबद्दलची त्यांची अपार निष्ठा लोकांना माहीत होती. त्यामुळे पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर पाकिस्तानचे राष्ट्रगीत लिहिण्याची जबाबदारी त्यांनाच देण्यात आली. ही एकच गोष्ट कवी म्हणून त्यांची योग्यता सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे.

हफीज जालंदरी ज्या कवितेमुळे विशेष ओळखले ती कविता म्हणजे 'अभी तो मैं जवान हूं'. याची बरीच कडवी आहेत. एका कडव्यात कवी धर्मोपदेशकाला विचारतो,

इबादतों का जिक्र है निजात की भी फिक्र है
जुनून है सवाब का , खयाल है अजाब का
मगर सुनो तो शैख ज, अजीब शै हैं आप भी
भला शबाबो-आशिकी, अलग हुए हैं कभी?
हसीन जल्वारेज हो, अदाएं फितनाखेज हों
हवाएं इत्रबेज हों, शौक क्यों न तेज हो
अभी तो मैं जवान हूं....

अरे शैख जी, तुम्ही तर मला आराधना (इबादत) करायला सांगता आहात; आणि मला विचारत आहात की 'काय, तुला जीवनापासून मुक्ती हवी

आहे? मग त्यासाठी पुण्य कमवावे लागेल. लक्षात ठेव की पापांची शिक्षा मिळतेच. शैख जी, तुमचं सगळं बरोबर असेल, पण तारुण्य आणि प्रेम या दोन गोष्टी कधी एकमेकापासून वेगळ्या होऊ शकल्या आहेत? जर तरुणी आमच्या नजरेस पडत असतील, त्यांचे विभ्रम आम्हाला आकर्षित करत असतील, त्या आसपास असतांना हवेमध्ये अत्तर मिसळल्याप्रमाणे, आम्हाला सुगंधित अनुभव येत असेल तर आमच्या मनात प्रेमभावना तीव्र होणार नाही का? कारण की शैख जी मी तर अजून तरुण आहे !!

खूप कडवी असलेली ही कविता खूपच लोकप्रिय झाली होती. एक खुलासा इथे करायचा आहे. 1952 मध्ये एक हिंदी फिल्म 'अफसाना' आली होती. यात एक गीत होतं, ज्याची पहिली ओळ हीच होती, 'अभी तो मैं जवान हूं'. ते गाणं लता मंगेशकर यांनी गायलं होतं, व खूप लोकप्रिय झालं होतं. पण ती हफीज जालंदरी यांची कविता नव्हती. गूफी किंवा गाफिल हरियाणवी या कवीनं हफीज जालंदरींची ही पहिली ओळ घेऊन पुढची वेगळी कविता लिहिली होती, जी लतार्जींनी गायली. पूर्वी रेडिओ सिलोन वर रविवारी रात्री एक कार्यक्रम लागत असे. त्याचं नाव होतं, 'हमेशा जवाँ गीत'. त्या कार्यक्रमाची 'सिग्नेचर ट्यून्' म्हणून हे गाणं वाजत असे. मात्र तुम्हाला हफीज जालंदरींची 'अभी तो मैं जवान हूं' ही कविता त्यांच्याच तोंडून ऐकायची असेल, तर बीबीसी हिंदीच्या एका कार्यक्रमात ती ऐकता येईल.

त्यांच्या दुसऱ्या एका कवितेचं एक कडवं असं आहे---

अपने वतन के दिनरात न्यारे, वो चांद-सूरज नूरी गुबारे
वो नदियां हैं अमृत के धारे, दुनिया से ऊंचे परबत हमारे

बाग और आकाश, फूल और तारे, सब मुन्तजिर हैं मेरे तुम्हारे
अपने वतन में सबकुछ है प्यारे.

ही पूर्ण कविता जवळ जवळ हिंदीतच आहे. 1938 साली , विभाजनपूर्व
काळात ही लिहिली गेली होती. आणखी काही प्रसिद्ध शेर पाहू....

जिसने इस दौर के इन्सान किये है पैदा
वही मेरा खुदा हो, मुझे मंजूर नहीं

शाब्दिक अर्थ होईल, ज्या ईश्वराने आजच्या या लोकांना जन्म दिला
त्यानेच मलाही जन्माला घातलं ही गोष्ट मला अजिबात मान्य नाही ! कवीला
म्हणायचे आहे की, आजच्या कलियुगात असे लोक आहेत, जे केवळ स्वार्थी,
आखडू, आणि प्रेमासारख्या कोमल भावनेला विसरून गेले आहेत. मी या
लोकांपेक्षा बिलकूल वेगळा आहे. माझं हृदय हे एक कोमल, संवेदनशील
कविहृदय आहे. या लोकांचा व माझा पिता एकच असणं अशक्य आहे. असं
म्हणतांना कवीला स्वतःची प्रौढी मिरवायची नसून आजच्या मूल्यहीन
व्यवस्थेकडे निर्देश करायचा आहे, हा छुपा अर्थ आपण लक्षात घेतला पाहिजे.

आणखी एक शेर---

वफा का लाजमी था इक नतीजा
सजा अपने किये की पा रहा हूं मैं...

माझी निष्ठा, माझा प्रामाणिकपणा याची अशीच शिक्षा मिळणार होती
मला ! या जगात ज्या गोष्टी प्रचलित नाहीत त्या मी केल्यामुळे मला शिक्षा
मिळायलाच हवी होती !

इथेही मूल्यं घसरल्याबद्दल कवीने खंत व्यक्त केली आहे. हा शेर पाहा---

**चाहूं तो अब भी जानिबे-मंझिल पलट चलूं
गुमराह इसलिये हूं कि रहबर खफा न हो....**

या शेरात कवीच्या स्वभावाचा एक नवा पैलू आपल्याला दिसतो. कवी हे जाणतो आहे की त्याचा मार्गदर्शक त्याला भलत्याच चुकीच्या मार्गाने नेतो आहे; आणि तो कवीला म्हणतोही आहे, 'तुला हवं तर परत फिर.' पण मी कसं वळू? माझ्या वळण्यानं मार्गदर्शक नाराज झाला तर? त्याला दुःख झालं तर ते मला बरं वाटणार नाही.

दुसऱ्याचा किती विचार करतोय कवी ! आपल्या मार्गदर्शकाला, मित्राला, गुरूला वार्डट वाटू नये म्हणून तसाच चालत राहिला आहे ! मूल्य जपण्याची सुरुवात स्वतःपासून तो करत आहे.

तो कुणाला दोष न देता आपलं जीवन आहे तसं स्वीकारतो आहे.हे सुद्धा एक मूल्य आहे. कवी म्हणतो,

**मेरे डूबने का बाइस तो पूछो
किनारे से टकरा गया था सफीना....**

मी नावेसह बुडालो, याचं कारण तर विचारा; या खोल पाण्याचा, ढगांचा किंवा लाटांचा मुळीच दोष नाही. माझी नाव (माझ्याच चुकीमुळे) किनाऱ्यावर आदळली होती. म्हणजेच अत्यांत सुरक्षित स्थळी हा घात झाला होता.

पुढच्या एका शेराने कवी उपदेशकाला म्हणतो, अरे नासेह, तू मला किती समजावशील? मला माझा शेवट माहित आहे; मी शेवटी मरणार आहे हेच ना?

**मुझे याद है अपना अंजाम नासेह,
मैं इक रोज मर जाऊंगा, बस यही ना?...**

आपल्याला हफीज चा पुढील हा शेर नक्की परिचित आहे...

**दो रोज में प्यार का आलम गुजर गया
बरबाद करने आया था बरबाद कर गया....**

याच ओळींवरून एक गीत तयार झालं, जे मुकेशने गायलं होतं. प्रेम ध्वन यांनी हे पुढील गाणं लिहिलं होतं व कानु घोष यांनी संगीतबद्ध केलं होतं. 1959 मध्ये प्रदर्शित झालेल्या 'प्यार की राहें' या हिंदी चित्रपटातील हे गीत खूप लोकप्रिय झालं होतं. अभी तो मैं जवान हूँ प्रमाणेच हफीज च्या ओळींवर नवीन गीत तयार झालं होतं.

आणखी एक शेर पाहूया.

**काबे को जा रहा हूँ निगह सू-ए-दैर है
हिर-फिर के देखता हूँ, कोई देखता न हो....**

माझी पावलं मशिदीकडे निघाली आहेत. पण माझी नजर मात्र मंदिराकडे आहे. मला मन तिकडेही ओढत आहे. म्हणून मी इकडे तिकडे बघत अत्यंत सावधपणे पुढे जात आहे, की कोणी मला बघत तर नाही ना ! माझी नजर कुठे आहे हे कोणी ओळखलं तर नसती आफत व्हायची ! यातील लक्ष्यार्थ ही

वाचकाने समजून घ्यायचा आहे. कवीला मशीद आणि मंदिर दोन्ही पूजनीय आहेत. त्याचं मन दोन्हीकडे खेचलं जातंय. परंतु कर्मठ धर्मांधांना हे मान्य होणार नाही, हे कवीला माहीत आहे. म्हणून कवी घाबरलेला आहे.

हफीज ने एक सत्य स्वतःच सांगितलंय, की शंभर-दीडशे वर्षांपूर्वी त्यांचे पूर्वज चौहान-राजपूत होते. पण त्यांना त्यावेळी त्यांना जबरदस्तीने मुसलमान व्हावं लागलं होतं (आपल्याला इतिहास माहीत आहेच.) कवी पुढे म्हणतो, मुसलमान झाल्यावरसुद्धा मनात एक अभिमान सतत जागृत राहिला की आपण सूर्यवंशी आहोत ! हे सांगण्याइतका मोठेपणा व धाडस हफीज जवळ होतं, जे आज दुर्मिळ आहे. अर्थात हफीज हा काही फार जुन्या काळातला कवी नाही. तो 1900 ला जन्मला होता आणि 21 डिसेंबर 1982 मध्ये प्रेमाचा व शांतीचा संदेश देत आणि पुढील शेर सांगत हफीज जालंदरी पैगंबरवासी झाले.

**‘हफीज’ अपनी बोली मुहब्बत की बोली
न उर्दू , न हिंदी, न हिन्दोस्तानी.....**

शायरीतील दिवाळी

दसऱ्याखाच, किंबहुना त्याहूनही,....दिवाळी सण मोठा । नाही आनंदा तोटा ॥ अशी बालभारती मधली दसरा-दिवाळी आपण लहानपणापासून वाचली, पाठ केली. रंगित भुईनळ्यांसोबत थुई थुई नाचण्याचं ते वय आपण आनंदात उपभोगलं. फटाक्यांमधला उत्साह संपून मग चकली-चिवड्याची चमचमीत दिवाळीही आपण रुचीनं साजरी केली. पण बारा महिने चकल्या-कडबोळी दुकानात तयार मिळू लागल्या आणि मग दिवाळीची चवही कमी झाली ! घराघरातले तळणीचे आणि बेसन भाजण्याचे खमंग वास नाहीसे झाले, तशी दिवाळीची रुचीही कमी झाली. तेव्हा आता चोखंदळ रसिक रुचीकडून 'अभिरुची' कडे वळला. म्हणूनच दिवाळी अंकांचं महत्त्व व संख्या वाढतच राहिली. चकलीपेक्षाही आवडीने रसिक वाचक या शब्दांच्या दिवाळीकडे आकर्षिले गेले व आवडीने वाचत आहेत. टीव्ही च्या लोकप्रियतेवरही त्यांनी मात केली, हे स्वागतार्हच म्हणायचं.

दिवाळी हा दिव्यांचा सण ! आजही आपण परंपरा जपतो. एल्ईडी च्या जमान्यातही दारात पणती लावतोच. छोटी पणती बिचारी भोवती नसलेला अंधार दूर करते. त्या ज्योतीत एक मांगल्य असतं. खरं तर ती आपल्या मनातला अंधार दूर करत असते. मग वाटू लागतं की पणती असो, की ज्योत, ही केवळ प्रतीकं असतात. त्यातून दुसराच गहन अर्थ प्रकट होत असतो.

उर्दू शायरीची हीच एक मोठी खासियत असते की प्रतीकं वापरून शायर अलंकारिकरीत्या आपले भाव प्रकट करत असतो. ही एक गजल पाहू या... दिवाळीत दिवे आणि अंधार यांच्याबद्दल बोलणं औचित्याचंच ठरेल, नाही का?

चिरागे-तूर जलाओ बडा अंधेरा है जरा नकाब उठाओ बडा अंधेरा है....

अंधार दूर करण्यासाठी दीप पेटवा ! असा सरळ अर्थ आहे. पण हा चिराग कुठला बुवा? चिरागे तूर ! म्हणजे नेमकं काय? यासाठी थोडं त्यांच्या 'पुराणात' शिरायला हवं. तूर हा एक पवित्र पर्वत आहे. आपण कैलास ला मानतो तसं इस्लामधर्मी तूर ला मानतात. प्रेषित मोझेस याने तूर वर 'तपःश्चर्या' केली आणि परमेश्वरानं त्याला दृष्टांत दिला. त्याला तिथे तेजोमय प्रकाश दिसला. ते ईश्वराचं प्रकाशरूप पाहून त्याला दिव्य ज्ञान प्राप्त झालं व अज्ञानाचा अंधःकार दूर झाला. ईश्वरानेच जणू ज्ञान व अज्ञान यांच्या मधला पडदा दूर सारला ! तेजरूपी देवाचं दर्शन झालं, म्हणजेच ईश्वर व भक्त यांच्यामधला पडदा दूर झाला असंही म्हणता येतं.

गातांना गायक 'व्हेरिएशन' करत असतो, हे आपण मैफलीत ऐकतच असतो. जेव्हा श्रोते गैरमुस्लिम असतात, तेव्हा गायक मेहदी हसन चिरागे-तूर ऐवजी चिरागे-हुस्न असाही बदल करतात. सौंदर्यवतीला उद्देशून शायर, सागर सिद्दिकी म्हणतात, तुझ्या चेहऱ्यावरचा नकाब जरा दूर केलास आणि सौंदर्याचा दीप प्रकाशमान झाला तर या मैफलीतला अंधार पळून जाईल व इथे चैतन्य

पसरेल ! पहिली ओळ दोन्ही प्रकारे म्हटली तरी दुसरी ओळ पहिलीच्या अर्थाला चपखल जोडली जाते.

पुढचा शेर असा आहे,

**मुझे खुद अपनी निगाहों पे ऐतमाद नहीं
मेरे करीब न आओ, बडा अंधेरा है....**

सागर म्हणतात, खूप अंधार आहे इथं, प्रिये, तू माझ्या जवळ येऊ नकोस; दूरच रहा. कारण माझा मझ्यावरच विश्वास नाही; मी काही भलतं सलतं वागलो तर ! म्हणून दूर रहा , तेच बरं.

**अभी तो सुबह के माथेका रंग काला है
अभी फरेब न खाओ, बडा अंधेरा है....**

सकाळ झाली असं आपल्याला वाटतंय; पण पाहा तिचं मस्तक अद्याप काळंच आहे. 'उजाडलं; पण सूर्य कुठे आहे?' अशीच ही अवस्था ! पुन्हा इथे प्रतीकांचा अर्थ समजावून घेऊ या. सुबह म्हणजे अंधार दूर होणं. हा अंधार कशाचाही असू शकतो. देशाला स्वातंत्र्य मिळालं पण अजून जनतेच्या मूलभूत गरजा भागत नाहीत; अजून देशातील एकोणीस कोटी लोक उपाशी पोटी झोपतात ! तेवढेच अर्धपोटी असतात. याला काय स्वातंत्र्य म्हणायचं? हा अंधार जोपर्यंत दूर होत नाही तोपर्यंत, सकाळ झालीय असा समज करून घेऊ नका; धोका खाऊ नका.

कुठल्याही अभावाला अंधार म्हणता येईल. वंचितांना जगण्यास पुरेशी साधनं न मिळणं हे तर झालंच; पण माणसांतली माणुसकी संपणं; (उरदू

शायरीतील) प्रेयसीने प्रेमिकाची उपेक्षा करणं; इतकंच नाही तर भौतिक गोष्टींकडे आकर्षित होऊन जीवनाचा आध्यात्मिक उद्देश विसरणं ह्या सर्व परिस्थिती अंधाराच्या यादीत बसू शकतात. शिवाय ही यादी न संपणारी आहे.

म्हणून आपल्याला खऱ्या दिवाळीकडे जायचंय हे कायम लक्षात ठेवायला हवं.

दिव्यामुळे अंधार उजळतो हे खरंच, पण तो दिव्याची पाठ सोडतो का? पुढील ओळी पाहा.

ये कैसा न्याय तेरा, दीपक तले अंधेरा
किसीको दी निगाह राह छीन ली
किसीको राह दी निगाह छीन ली
ये कैसा न्याय तेरा ?

दृष्टिहीनांना तर कायमचा अंधार मिळालेला असतो. त्यांना मार्ग मिळाला तरी वाटचाल करणं किती कठीण ! व एखाद्या डोळसाला मात्र समस्येतून मार्गच दिसत नाही. अशी परिस्थिती म्हणजे दिव्याखाली अंधारच नाही तर काय?

हमने न हाए जाना सुख चैन क्या, खुशी क्या
है रात उम्रभर की अंधों की जिंदगी क्या
दिल पूछता है मेरा, है कौन ये लुटेरा.....

जीवनभर रात्र देणाऱ्या ईश्वरालाच कवी विचारतो, 'सांग बरं, यात लुटेरा कोण आहे?'

‘छोटी बहन’ यातील च्या शब्दांना चाल देणारे संगीतकार होते, जयकिशन डाह्याभाई पंकल व शंकरसिंग रघुवंशी ! अनोळखी नावं वाटताहेत? हेच ते आपले शंकर-जयकिशन !

अंधःकाराला दिवा हा आपला शत्रू वाटत असावा, हे नैसर्गिक आहे. पण दिव्याला सुद्धा शत्रू आहेच. बिचाऱ्या दिव्याचं ज्याच्यापुढे काही चालत नाही असा शत्रू ! पिसाट वादळ किंवा घोंगावणारं तुफान !

भरत व्यास सांगताहेत त्याची कथा---

निर्बल से लडाई बलवान की,
ये कहानी है दियेकी और तूफान की.....
कहीं दूर था तूफान, दिये से था बलवान
सारे जग को मसलने मचल रहा
झाड हो या पहाड, दे दू पल में उखाड
सोच सोच के जमीं पे था उछल रहा
एक नन्हासा दिया; उसने हमला किया
अब देखो लीला विधी के विधान की....
ये कहानी है दिये की और तूफान की.....

या छोट्या दिव्यालाच का, साऱ्या जगालाच कुस्करून तुडविण्याच्या इराद्याने ते वादळ थैमान घालत आलं. दिव्याशी लढाई सुरू तर झाली, पण नियतीच्या मनात वेगळंच होतं. दिव्याने अर्थात ज्योतीने धीर सोडला नाही. ती वादळाशी सामना करीत राहिली. प्राणपणानं झुंज देत राहिली.

फिर ऐसी घडी आई, घनघोर घटा छाई
अब दियेका भी दिल लगा कॉपने
बडे जोरसे तूफान, आया भरता उडान
इक छोटेसे दियेका बल मॉपने
तब दिया दुखियारा, वो बेचारा बेसहारा
चला दौंव पे लगाने बाजी प्रान की !!.....
ये कहानी है दिये की और तूफान की....

मन्ना डे यांनी ही झुंज आपल्या स्वरातून छान प्रकट केली आहे. संगीत होतं गुणी संगीतकार वसंत देसाई यांचं. 1956 मध्ये आलेला चित्रपट. 'तूफान और दिया.' तुफान चालला.

तुफानापुढे नमतं न घेणाऱ्या दिव्याचा अखेर विजय झाला आणि होतोच ! हवी असते फक्त जिद्द; मनाची कणखरता; व स्वतःवरचा असीम विश्वास ! हा दिवा आपल्याला बरंच काही शिकवून जातो.

आपल्या मनातही एक दीपक असतो. जो आपल्याला वाट दाखवत असतो. तो दीप दिसत नाही पण दीपकाची शक्ती अफाट असते. आपल्याला सुखी करणारं किंवा दुःखात जाळणारं हे मन, स्वतः मात्र अदृश्य असतं. मनाचं मानसशास्त्र भलेही पुढे गेलेलं असू देत, पण मेंदूवि एका जागी बोट ठेवून 'हे मन' असं दाखविता येत नाही. अजून तरी शास्त्रज्ञ त्याबद्दल अनभिज्ञ आहेत ! अशा या मनाला ही नायिका काय सांगते पाहू या....

मेरे मन के दिये, मेरे मन के दिये

यू ही घुट घुट के जल तू मेरे लाडले,
ओ मेरे लाडले.....

खाक हो जाए हम प्यार के नाम पर
प्यार की राह में रौशनी तो रहे.....

मेरे मन के दिये....

आग के फूल ऑंचल में डाले हुए
कब से चलता है वो आसमां देख ले....

मेरे मन के दिये....

माझ्या मना, तुझ्या मध्ये प्रीतीची ज्योत पेटलेली आहे ना? मग तुला असंच घुसमटत जळत राहावं लागणार ! जळत राहिलं तर त्यात वाईट काय आहे? समजा तुला प्रेम नाही मिळालं, तरी तुझ्या जळण्याने प्रीतीच्या वाटेवर प्रकाश तरी पडेल. ती वाट उजळली तर, त्या वाटेवरून जाणाऱ्या प्रत्येकाला सफलतेचा मार्ग सापडेल !

आणि, मना, दुसरं सांगू का तुला? त्या आकाशाकडे जरा पाहा बरं ! त्याच्या पोकळीत कितीतरी तारे, अनेक सूर्य सामावलेले आहेत. ती तर सगळी तेजाची किंवा आगीची फुलं आहेत. सगळेच आगीचे गोल ! त्या सर्वांना पदरात बांधून हे आकाश शांतपणे युगानुयुगे वाटचाल करत आहे. तुझी दुःखं, तुझं जळणं तर त्यापुढे काहीच नाही !.....म्हणून आयुष्यभर असाच जळत रहा.....

‘परख’ या एका साध्या, सुंदर चित्रपटासाठी शैलेंद्र यांनी लिहिलेल्या गीताला संगीत दिलं होतं सलील चौधरींनी. लता नं ते गायलं होतं आणि साधना

या अभिनेत्रीने पडद्यावर ते सादर केलं आहे. या सिनेमात साधना मेक-अप शिवाय वावरली आहे. तशीही ती खूप गोड दिसली आहे. या गाण्याचं आणखी एक वैशिष्ट्य सांगता येईल. यात पार्श्वसंगीतात फक्त कोरस वापरला आहे. त्या काळात हा पहिलाच असा प्रयोग होता.

मनाचा दीप नेहमी उदास व मंद जळतो, असं कसं असेल? खूपदा तो प्रकाश घेऊन येतो व आयुष्य उजळून टाकतो. जीवन त्या आनंदाच्या कारंजात भिजून जातं.

दिलका दिया जला के गया ये कौन मेरी तनहाई में
सोये नगमें जाग उठे होंटों की शहनाई में....

प्रेमाच्या दीपाचीच ही किमया आहे....मजरूह सुलतानपुरी पुढे लिहितात,

एक ही नजर में बिखर गई मैं तो
आइने को देखा संवर गई मैं तो
तन पे उजाला फैल गया, पहली ही अंगडाई में

एकाच दृष्टिक्षेपात तो प्रेमदीप प्रज्वलित करून गेला, पण ही सगळं स्वास्थ्य हरवून बसली.

आरशात पाहून उगीचच स्वतःला सावरू लागली ! तिच्या सगळ्या विभ्रमांवर जणू उजेड पसरला.. ‘आकाशदीप’ या फिल्म साठी ह्या गीतावर चित्रगुप्त यांनी स्वरसाज चढवला होता. असा एकदा पेटलेला दिवा सतत तेवत ठवण्याचं आपलं कामच असतं. नौशाद यांनी ‘सन ऑफ इंडिया’ चित्रपटासाठी शकीलचं एक गीत केलं होतं.....

दिया ना बुझे री आज हमारा.....

चले री पवन सननन् सनन

थरथर कॉपे जियरा.....

आंस का जगमग रूप निखारे,

प्रीत में खोए नैन हमारे

ढूँढे पी का द्वारा....

दीपक-ज्योती डगमग डोले

हमरा करजवा खाए झकोले

राम ! न हो अंधियारा....

या नृत्यगीतातली नायिका तिच्या मनात पेटलेला प्रेमदीप सांभाळत प्रियकराच्या घराचा शोध घेतेय. ज्योत थरथरतेय; जीवहि घाबरा होतोय; एकदम अंधार तर होणार नाही ना, अशी भीती वाटतेय....काही झालं तरी प्रेमाला मुकावं लागू नये एवढंच तिला हवंय. त्यासाठी शेवटी रामाला प्रार्थना करतेय.

आपण दिवाळीत सर्व प्रकारच्या दिव्यांचं पूजन करतो. त्यांना प्रकाश देण्याची मनोमन विनंती करतो. पण आपण आकाशकंदील का लावतो? असा विचार केलाय् कधी? मला तरी वाटतं की आकाशातल्या त्या वैश्विक दिव्याची आठवण ठेवण्यासाठी ! तो 'दिवा' नसेल तर हे जग तरी राहिल का? त्या संदर्भाचं हे एक सुंदर गीत.....

जगतभर की रौशनी के लिये, करोड़ों की जिंदगी के लिये

सूरज रे, जलते रहना...सूरज रे...जलते रहना !

जगत कल्याण के खातिर तू जन्मा है

तू जग के वास्ते हर दुख उठा रे
भले ही अंग तेरा भस्म हो जाए
तू जल जल के यहां किरनें लुटा रे
लिखा है ये ही तेरे भाग में, कि तेरा जीवन रहे आग में....सूरज रे....
करोड़ों लोग पृथ्वीके भटकते हैं
करोड़ों आँगनों में है अंधेरा
अरे जबतक न हो घरघर में उजियारा
समझ ले है अधूरा काम तेरा
जगत उध्दार में अभी देर है, अभी तो दुनिया में अंधेर है....
सूरज रे.... जलते रहना !!

हे गीत एक उच्च संदेश देत आहे, तिकडे लक्ष गेलं पाहिजे. आपल? अस्तित्व दुसऱ्हांसाठी असायला हवं. स्वतः जळून आजूबाजूच्या सर्वांच्या जीवनात उजेड निर्माण करणं, यातच आपला आनंद आहे. दिवाळीचा सण तरी यापेक्षा निराळं काही सांगतो का?

वरील गीत 1963 च्या 'हरिश्चंद्र तारामती' साठी रामचंद्र नारायण द्विवेदी, उपनाव कवि प्रदीप यांनी लिहिलं व लक्ष्मीकांत-प्यारेलाल यांनी संगीतबद्ध केलं.

पूर्वीची चित्रपट-गीतं ही शायरीचे उत्तम नमुने असत, हे नक्कीच मानायला हवं

शनिवार, 15.9.2018

स्त्री-गझलकारांचे भावविश्व....

गझल ही एक अशी काव्यविधा आहे की जी इतर कवितांच्या मानाने उजवी ठरते.याचे एक कारण तिच्या अंगी असलेली गेयता व लय.गझलेत प्रत्येक शेर एक स्वतंत्र कविता असल्यामुळे,कवीवर जास्त जबाबदारी पडते.केवळ दोन ओळीत एक परिपूर्ण विचार मांडण्यासाठी लागणारे तांत्रिक ज्ञान,जसे शब्दसामर्थ्य,वृत्तांची जाण लयीचं भान ह्याखेरीज, अंगभूत असलेली उत्स्फूर्तता, प्रतिभेची कुवत, अनुभव टिपण्याची संवेदनशीलता, विचार व चिंतन हे गुणही कवीजवळ असावे लागतात. याशिवाय काही स्वभाव-वैशिष्ट्येही महत्त्वाची आहेत. उदा.अन्याय-अत्याचाराविरुद्ध मनात असलेली चीड;समाजात होत असलेली नीतिमूल्यांची घसरण पाहून, वाटणारी चिंता; समाजातील उपेक्षितांबद्दल आस्था; प्रामाणिकपणा, गुणांची कदर, सत्-प्रवृत्ती, इतरांच्या दुःखाबद्दलची सहवेदना; स्वतःच्या पराभवाचाही उत्सव (बर्बादियोंका जश्न) करण्याची मनाची जिद्द, इ. सत्-गुणांचा वास त्या कवीच्या ठायी असला पाहिजे. मनाची अशी वृत्ती-हीच गझल वृत्ती- असेल तर ती व्यक्ती म्हणजे तो कवी गझल सहज लिहू शकेल. गझलकडे मनाचा स्वाभाविक कल असायला पाहिजे. ओढून ताणून हे लिखाण जमत नाही.

जे कवी गझल लिहितात, जे यशस्वी गझलकार आहेत; त्यांच्या अंगी यातील बऱ्याच गुणांचा समुच्चय असतो, म्हणूनच ते गझल लिहू शकतात; मग

ती स्त्री असो वा पुरुष!यामुळेच ज्या कवयित्रींच्या अंगी वरीलपैकी अधिकांश क्षमता असतात,त्या प्रभावी गझल लिहितील यात काहीच शंका नाही. आज स्त्री-गझलकारांची संख्या, पुरुष-गझलकारांच्या मानाने कमी असली तरी, लक्षणीय आहे, ती त्यांच्या क्षमतांमुळेच. आज स्त्रियांच्या क्षमतांच्या कक्षा रुंदावत आहेत त्याचेच हे द्योतक आहे. त्यांच्या भावविश्वात थोडे डोकावू या. (जास्त शेरामधूनच ते उलगडेल.)

पूर्वी स्त्रीचे विश्व हे उंबरठ्याच्या मर्यादेपर्यंतच होते. एकत्र कुटुंब, नवरा,चूल-मूल इतकेच! जसजसे स्त्रियांना शिक्षण मिळू लागले,तसतसे त्यांचे निद्रिस्त (dormant) मन जागृत होऊ लागले.आजूबाजूच्या जगाचा अनुभव घेऊ लागले. याचे श्रेय अर्थात् सावित्रीबाई व महात्मा फुले, म.गो.रानडे, महर्षि कर्वे इत्यादि समाजधुरिणांकडे जाते. मात्र,आपल्या अनुभवांची अभिव्यक्ती स्त्रियांनी करावी यासाठी मध्ये बराच काळ जावा लागला.प्रथम गद्य-लेखिका, नंतर कवयित्री असा प्रवास झाला.संत जनाबाई.... बहिणाबाई चौधरी...मनोरमाबाई रानडे, (रविकिरण मंडळाची सभा यांच्या घरी भरत असे) पुढे संजीवनी मराठे,...पद्मा.. इंदिरा संत... असा बराच प्रवास आहे. यात फारसे खोलात जाण्याइतका वेळ नाही. यांचा उल्लेख अशासाठी की, सर्व काळात कवयित्रींची संख्या कवींच्या तुलनेत कमीच होती. आजही तेच चित्र आहे. मी आकडेवारीवरून सांगत आहे की आज स्त्री-गझलकार पुरुषांच्या केवळ 15.5 टक्के आहेत! मुशायऱ्यात मंच्यावरही आपल्याला हे दिसून येतेच.पण ही स्थिती सुधारतांना दिसत आहे, ही सुखद गोष्ट आहे. आज कवयित्रींच्या भावविश्वात डोकावून पाहिलं, तर खूप आशादायक चित्र पाहायला मिळतं.अर्थात् स्त्रीसुलभ

भावना ,प्रेम व स्त्रीवादी विचारांचं प्रतिबिंब त्यांच्या गझलांमधून दिसतंच आणि ते स्वाभाविकच आहे. कारण काळ पुढे गेला तरी समाजाची मानसिकता फार काही बदललेली नाही. काही शेर वाचून आपण पुढे जाऊ.

गळा दोर काळा, मणी सोनियाचे ।
मला नाचवाया, उभे हे मदारी ॥

----प्राजक्ता (प्राजू)पटवर्धन

तरुण कवयित्री प्राजू हे लिहीत आहे.अशा आजच्या तरुणीही कौटुंबिक ताण-तणावाला सामोऱ्या जात आहेत. तिचाच आणखी हा शेर पाहा,

सांत्वनाही नको, चुचकारही नको ।
जा, चढव ना मना तू सुखाचा झगा ॥

अशा प्रकारे तिला दुःख झग्याआड लपवावे लागते.

आशा पांडे यांचा हा शेर—

सजवून देह माझा, सौभाग्यदान झाले ।
तोही बळीप्रथेचा, उपचार एक होता ॥

सौभाग्य मिळणं, लग्न होणं हे जणू बळी जाण्यासारखं स्त्रियांना वाटत आहे.पुढचा शेर पाहा,

तन्हा काय वर्णू तुझ्या बोलण्याची ।
सुरी दोन धारी रुते काळजाला ॥.....ललिता बंठिया

अगदी अलीकडच्या एक गझलकार लिहितात,

तुला रुचेल तेच मी करायला हवे ।

मला वजा करून शून्य व्हायला हवे ॥ क्रांति साडेकर

प्राजू, क्रांती ह्या अलीकडच्या, ललिता बाठिया मधल्या काळातल्या तर आशा पांडे त्याहून मागच्या अशा या तीन कवयित्री भिन्न काळातील आहेत. पण त्यांनी केलेलं स्त्री-चित्रण कुठेतरी सारखं आहे. त्यांचं दुःख सारखं आहे. **याचा विचार खरंतर समाजानं करायचा आहे.** पुरुषांनी करायचा आहे. गझल हे सामाजिक कार्यच पार पाडते आहे असे मला वाटते.

येथे एक खुलासा आवश्यक वाटतो, की कवीने व्यक्त केलेले अनुभव हे वैयक्तिक त्यानेच भोगलेले असतात, **असे नसते.** आजूबाजूच्या समाजातून येणारे अनुभव हेही अनुभव त्याचेच होऊन गेलेले असतात; कारण तो तेवढा संवेदनशील असतो. म्हणून, केवळ कवीच्या कवितांवरून त्याच्या वैयक्तिक आयुष्याबद्दल अंदाज बांधणे चूक ठरेल.

पुढे जाऊ या.

मूलतः स्त्री व पुरुष यांच्या स्वभावात नैसर्गिक फरक असतो, हे मान्य असायलाच हवं. प्रेम करणं, तेही समर्पणासह, हे तिचं वैशिष्ट्य. असे काही शेर पाहा---

आज पावेतो, कशाचा, रंग नाही लागला ।

एक भेटिने, तुझ्या या, रंगले रंगात मी ॥--शोभा तेलंग

प्रेमामध्ये जोडीदाराशी एकरूप होणं हे समर्पणच नाही का? त्यांचाच तुसरा शेर पाहा—

येवो दुःखे, आपण दोघे, सहजपणे झेलू ।

दुःखाने या, मात्र कधी मी, चळणारी नाही ॥--शोभा तेलंग

सुखदुःखात साथ देण्याचं वचन ही ती मनापासून देते. आपल्या प्रियकराबरोबरचे सुखद क्षणही तिला मोहरून टाकतात, तेही ती शब्दबद्ध करते. हे ललिता बाठियांचे दोन शेर...

नको नको ते, घडतच गेले । नको तिथे मन, जडतच गेले ॥

तुझी धिटाई, बघतांना मी । तुला लाजुनी, दडतच गेले ॥

प्रणयातला स्त्रीसुलभ लज्जा-विभ्रमही या शेरात व्यक्त झाला आहे. स्त्रीच्या 'नाही' चा अर्थ, खरंच 'हो' असा असतो असं या शेरावरून दिसतंय्.

तरुण कवयित्री सुप्रिया जाधव लाखे केवळ प्रेमाच्या विचारांनीच खूप सुखावते आहे, ती लिहिते,

तारुण्य, चुंबन वा मिठी, यातील काहीही नको ।

नुसत्या विचारांनी तुझ्या, आरक्त व्हावी शायरी ॥

अशाच प्रकारचा शेर ललिता बांठियाही लिहितात,

चुंबने आलिंगने, काही नको प्रेमास ह्या ।

नजरभेटीने तुझ्या, होते कधी आरक्त मी ॥

दोर्घींनी एकच काफिया वापरला आहे. पण हा केवळ 'टकराव' आहे याची मला खात्री आहे.

ममता सिंधुताई सपकाळला तर नजरभेटीचीही आवश्यकता वाटत नाही; नुसती फुलं पाहूनही प्रियकराचा भास होतो, ती लिहिते,

फुलाफुलात राजसा,तुझेच रूप भासते ।

कधी गुलाब केशरी, कधी तळ्यातले कमळ।।---

ममता

स्त्रीला प्रेम हवं; तेही शाश्वत! कसं ते पाहा---सुप्रिया जाधव लाखे म्हणते,

घडीभराची नकोच संगत,करार व्हावा युगांतरीचा ।

तुझ्याच श्वासात श्वास माझा,अता विरावा जराजरासा ॥

प्रेमाच्या सुखात डुंबलेले शेर कमीच; पण विरह, उपेक्षा अशा प्रेमाने दिलेल्या दानाचं चित्रण खूप शेरात आढळलं. (पुरुषांनी जरा दखल घ्यावी,...)

प्रेमाचे शेर आणखी लिहिले जावेत, असं वाटतं. कारण तो गडलेचा स्थायीभाव आहे आणि प्रेम ही जगाला बांधून ठेवणारी ऊर्जा आहे.

मी वाचलेल्या कवयित्रींमध्ये प्रेमाच्या इतर पैलूंवर मात्र मला शेर फारसे आढळले नाहीत. उदा. वात्सल्य, ममता, देशप्रेम इ. क्वचित् आढळलेले शेर,

यौवना तू घे भरारी, वेळ आली ।

भारताच्या लौकिकाला साधण्याची ॥

--शोभा तेलंग

आपल्या तरुण मुलाला आई परदेशी जाण्यास व तिथे देशाचा लौकिक वाढविण्याचा संदेश देत आहे.

पुढील शेर आणखी उंची लाभलेला असा आहे...प्रेमाचा हा अनोखा पैलू दाखवत आहेत, सुनंदा वैद्य.

कशीही असो माय माझी धरित्री ।

तिची धूळ माझ्या कपाळास आहे ॥.....सुनंदा वैद्य

स्त्रियांना राजकारणात व समाजकारणात रस नसतो असा सर्वसाधारण समज आता सोडून द्यायला हवा. स्त्री-गझलकारांचे हे शेर पाहा---निदान याचा अर्थ डायग्नोसिस, हे लक्षात घेऊन ऐका,

निदान जाहले 'मुली', की गर्भपात जाहले ।

कळ्या फुलायच्या अधीच कुस्करून टाकले ॥

--सुप्रिया जाधव लाखे

मुलींचा गर्भ असताच त्याची वाट लावली जाते, हा सध्याचा ज्वलंत सामाजिक प्रश्न आहे, त्याचं हे प्रतिबिंब.

शेरात मात्रांची थोडी ओढाताण इथे दुर्लक्षित करू या.

हीच कवयित्री म्हणते,

संस्कारांच्या पारंब्या, छाटून जाळता ।

जून घराचे, पोकळ वासे, पडते झाले ॥

...सुप्रिया जाधव लाखे

शुभं करोती, पाढे कोणी, घोक्त नाही ।

देवघरातिल, दिवे अता, मिणमिणते झाले ॥ ---

सुप्रिया जाधव लाखे

या शरामध्ये संस्कारांची घसरण व त्याबद्दलची खंत सुप्रियाने शब्दबद्ध केली आहे. संस्कार, नीतीमूल्ये हे सारं लोप पावून माणूस आता फक्त एकाच गोष्टीमागे धावतोय---

समाजात पैशाला आलेल्या अवास्तव महत्त्वाबद्दल व माणसाला काहीच किंमत उरली नाही याबद्दल शोभा तेलंग असा खेद व्यक्त करतात,---

माणसाच्या जीवनाला मोल नाही ।

नित्य घाई फक्त पैसे मोजण्याची ॥

सामाजिक भान दाखवणारा हा शेर पाहा. फातिमा मुजावरांचा आहे---

माया, दया, जिव्हाळा, आनंद प्रेम वाटू ।

होणार 'फातिमा' ती, तेव्हा खरी दिवाळी ॥

फातिमा मुजावर

या कवयित्रीला समाजाची नस खरी कळली आहे असे म्हणावेसे वाटते; म्हणूनच तिने रोगावर उपचार सुचवला आहे. प्रेम, करुणा, दया ह्या भावना जगभर वाटता, पसरवता आल्या, तरच जगाचं भलं होणार आहे.

आज मुलगी-गर्भाची जी संभावना केली जाते, तशीच काहीशी स्त्रीचीही केली जाते. दिवसेंदिवस यात वाढ होतेय ही चिंतेची बाब आहे. शेर बघा----

साऱ्याच ओळखीच्या दिसतात रोज नजरा ।

देहावरी तरी ह्या उरतात रोज नजरा ॥.....प्राजू

मूर्तीस मंदिराच्या, वसने अनेक उंची ।

नारीस नागवे या करतात रोज नजरा ॥.....प्राजू

अशा अधाशी नजरांचा सामना स्त्रीला सतत करावा लागतो. आणि याहीपेक्षा पुढच्या संकटात जेव्हा स्त्री सापडते, तेव्हा काय घडते हे आपण दिल्लीच्या घटनेच्या वेळी पाहिलेच आहे! त्यावर एक शेर बघा,

जगी हे, मर्द पण, मर्दानगी, नाहीच कोठे ।

बघोनी, एकट्या स्त्रीला, छळाया चार झाले ॥ शोभा तेलंग

शोभा तेलंग यांचा हा शेर (हा शेर ह्या मांडवातल्या पुरुषांना उद्देशून नाही!) त्या घटनेला चपखल लागू पडतो.

स्त्री वरची ही संकटे दूर होतील, जेव्हा समाज मुजाण,सुसंस्कृत होईल. ते लवकर घडेल असा विश्वास फातिमा मुजावर यांना वाटतो. निदान कौटुंबिक संकटं तरी संपावीत! त्या लिहितात,

संकटांचा, आज सरला, प्रहर बाई ।

भोगलेले, सोसलेले, विसर बाई ॥

--फातिमा मुजावर

ठेव बाजूला मनातिल न्यूनगंडा ।

तू मनापासून आता बहर बाई ॥---

मग कुटुंबातील दोघांचे नाते कसे असावे? क्रांती साडेकर म्हणते,

तो माझे, मी त्याचे तारण व्हावे ।

मी-तू-पण, त्यागावे, 'आपण' व्हावे ॥

....क्रांती साडेकर

दोघांचाही मी-पणा म्हणजे अहंकार संपला, त्यागला, तरच ते एकमेकांचा सांभाळ करू शकतील. अहंकार असेल तर ते घर 'घर' रहातच नाही. शेर पाहा---

खिडकीमधली चिमणी उडता उडता म्हणते ।

नुसता इमला म्हणजे घरटे नसते हल्ली ॥ --क्रांती

घराला घर म्हणता येईल, जेव्हा प्रेमाची ऊब दोघांनाही मिळेल तेव्हाच!

शेवटी पुरुष व स्त्री यांनी एकमेकांना पूरक असायला नको का? पुरुषप्रधान समाजात स्त्रीलाच पडते घ्यावे लागते. साधे माणूसकीचे वागणे मिळण्यासाठीही विनवणी करावी लागते. आशा पांडे लिहितात...

कळते कुठे तयांना, माणूस मीहि आहे ।

छाटून पंख माझे पिंजरा तयार केला ॥.....आशा पांडे

आजच्या पिढीतील क्रांतीही असेच लिहिते,

स्वतःस घातली असंख्य कुंपणे ।

म्हणे रडून, राहिले उडायचे ॥...क्रांती साडेकर

मनीषा नाईक ही गझलकार म्हणते,

बोलून झाले, काल सगळ्या, बातम्यांवर ।

बोलू जरासे, आज माझ्या यातनांवर ॥ मनीषा नाईक

तो तिची दखल घेतच नाही; मीडियातल्या बातम्या ऐकतो; पण तिच्या मनाचा आवाज? पण ----

नाती वाचविण्यासाठी स्त्रीला अशी कुंपणे घालून घ्यावी लागत असतील तर तो समाज आरोग्यपूर्ण, स्वस्थ आहे असे मानता येईल का ? स्त्रीला माणूस म्हणून समाज केव्हा जगू देणार? आशा पांडे काय सांगतात, पाहा---

मागेपुढे का असावेस तू रे, ।

अस्तित्त्व माझे कळू दे मलाही ॥

का झेप घेशी सदा एकट्याने,

आकाश माझे मिळू दे मलाही ॥---आशा पांडे

कसंही जीवन वाट्याला आलं तरी स्त्री तिचा समंजस पणा सोडत नाही कारण तो स्त्रीचा एक अंगभूत गुण आहे. क्रांती म्हणते,

किनार फाटली, घडी चिरून चालली ।

जिणे पुन्हा रफू करून घ्यायला हवे ॥...क्रांती साडेकर

स्त्रीच टाके घालून नाती जोडते.

स्त्री-गझलकार पुराणे, कथा इ. चा यथायोग्य वापर करतांना दिसतात.

पत्नीस हारती जे कैफात पौरुषाच्या ।

त्या पाच पांडवांना अधिकार फार झाले ॥....आशा पांडे

भ्रष्ट सीता जाहली,ती एक रेषा लांगता ।

जानकी मी ह्या युगाची, दशदिशांना रेष आहे ॥

---ललिता बांठिया

ममता सिंधुताई सपकाळ ने म्हटले आहे,

उंब-यावर पेरले काटे घराने ।

मोगरा आडून हसतो कुंपणाच्या ॥ ममता सिंधुताई

तिला रेषेच्या आतच राहावं लागतं. एकटीलाच नव्हे, सगळ्याच स्त्रियांना.

ही व्यथा माझी-तुझी नसते कधीही ।

ह्या व्यथा लाखो-करोडो काळजाच्या ॥---ममता

अनेक वेगवेगळी वृत्ते स्त्री-गझलकारांनी वापरली आहेत;जास्त करून ती मात्रावृत्ते आहेत. त्याबाबत आणखी अभ्यास आवश्यक आहे असे मला वाटते.

काही वेगळ्या विषयांवरील शेर सांगून भाषणाचा समारोप करते.

हार, फुले अन् पूजा-अर्चा यांची का ही सक्ती ।

वरवरच्या या देखाव्याची खरी असे का भक्ती? ॥-

-सुनंदा वैद्य

हातातल्या, रेषेवरी, आयुष्य ठरवावे कसे ? ।

मृत्यू अचानक गाठतो, भाकीत चुकल्यासारखा ॥

सुप्रिया जाधव लाखे

किती कोळसे पेटले, राख झाले ।

चमकत्या हिऱ्यांचेच शिरपेच झाले ॥ सुप्रिया

ज्यांचे तेज खरे असते त्यांनाच लोक डोक्यावर घेतात; इतर कित्येकजण (मत्सरभावाने) 'जळले' तरी, त्यातून काहीसा प्रकाश पडला तरी, त्यांची फक्त राखच होते हे सत्य सुप्रियाने सांगितले आहे.

हा मनीषा नाईकचा शेर पाहा,

खुशाल गातो तुझीच गीते, तुझेच मंदिर लुटून नेतो।

भरून घेतो खुली तिजोरी, खरा पुजारी शिल्लक नाही।।

...मनीषा नाईक

ललिता बाठियांचा शेर बघा---

ह्या लाकडास शिक्षा, कुठल्या जुन्या गुन्ह्याची ।

त्याने चितेवरी का, माझ्यासवे जळावे ?।। ललिता बांठिया

त्यांचाच एक शेर जो आध्यात्मिक विचार मांडतो---

देह म्हणजे, फक्त असते, क्षुद्र माती ।

बाहुले माणूस नियतीच्याच हाती ॥ ललिता बांठिया

आशावाद व सकारात्मकता काही शेरामधून डोकावते. पाहा --

बीजासम मातीत मला मी पुरेन म्हणते ।
हिरव्यातुन हसतांना तुजला दिसेन म्हणते ॥

ललिता बांठिया

काही करून मी फुलतेच आहे ।

आत्मा तृषार्त जरि वा मनही उपाशी ॥....क्रांती

या सर्व स्त्री-गझलकारांमधे गझल-गुण निर्विवाद दिसत आहेत. स्त्रीसुलभ विषयांखेरीज, सामाजिक, राजकीय, जीवनविषयक असे विविध विषय त्यांनी समर्थपणे हाताळले आहेत. योग्य प्रतीकांचा वापरही त्या करतात. केवळ त्या स्त्रिया आहेत, म्हणून त्यांच्या लेखनात उणीवा आहेत असे म्हणायला कुठेही जागा नाही. त्यांचे इतर शेर, नावे न घेता सांगितले तर, हे स्त्री ने लिहिले आहेत किंवा पुरुषाने, हे तुम्ही ओळखूही शकणार नाही. आता मी भाषणाच्या विषयासाठी वरील शेर निवडले आहेत. वरील प्रत्येक कवयित्रीचे उत्तमोत्तम शेर तुम्ही त्यांच्या संग्रहात जरूर वाचा.

गोव्याच्या राधा भावेंचा एक शेर मला सांगावासा वाटतो, जो दुःखाचा अन् गझलेचा संबंध फार हळुवारपणे स्पष्ट करतो,

दुःखालाही चिमटीमध्ये धरता येते ।

आणिक त्याचे फूलपाखरू करता येते ॥---राधा भावे

तेव्हा स्त्री-गझलकारांना 'बटरप्लाय पार्क' (उद्यान) करायला भरपूर वाव आहे; तर त्यांचे दुःख रंगित पंखांनी उडून जाईल..! असो.

मी माझ्या शेरांचा समावेशही कटाक्षाने व जाणीवपूर्वक टाळला आहे. काही स्त्री-गझलकारांनी सातत्याने गझल-लेखन केलेले दिसत नाही. म्हणून त्यांचे शेरही घेतलेले नाहीत. आताच्या ह्या कवयित्री पुढेही अधिक सकस गझल लिहित राहतील अशी खात्री वाटते. एकूणच, स्त्री-गझलकारांचा अनुभवाचा कॅनव्हास खूप मोठा आहे असे मला वाटते.

(या लेखात स्वतःचे शेर उद्धृत करणे लेखिकेने जाणीवपूर्वक टाळले आहे.)

गङ्गलकारा संगीता जोशी

परिचय—

मराठीतील पहिली महिला-गङ्गलकार.

मराठीतील प्रसिद्ध कवयित्री; गङ्गललेखनात विशेष नाव प्राप्त.

तिसरे अखिल भारतीय मराठी गङ्गल संमेलन अमरावती येथे फेब्रुवारी 2004 मध्ये संपन्न झाले; त्याचे अध्यक्षपद भूषविले.

देवगड, सिंधुदुर्ग, येथे जिल्हास्तरीय कॉलेज-विद्यार्थी संमेलन झाले; तेथे प्रमुख वक्ता. इतर अनेक कार्यक्रमात अध्यक्ष/ प्रमुख वक्ता.

विश्वसाहित्य संमेलन सिंगापूर येथे पार पडले; तेथे निमंत्रित कवयित्री म्हणून सहभाग.

काव्यसंग्रह: 1. म्युझिका—दोन आवृत्या—1986 व 2003. प्रस्तावना: व.पु काळे; प्रकाशक: सुगावा प्रकाशन पुणे; वाडमयसेवा प्रकाशन, नाशिक.

2. वेदना-संवेदना—1997; प्रस्तावना—प्रा. शंकर वैद्य.

3.चांदणे उन्हातले—2004; अभिप्राय---प्रिं. मुरलीधर जावडेकर.

4. मराठी गङ्गल—2007; अभिव्यक्ति प्रकाशन, नवी मुंबई. संपादन—डॉ.राम पंडित.

5.ती भेटते नव्याने—2011; संवेदना प्रकाशन, पुणे. (या पुस्तकाचे प्रकाशन सिंगापूर येथे अखिल भारतीय साहित्य महामंडळाच्या अध्यक्षा मा. उषा तांबे यांचे हस्ते झाले.)

6. नेऽ कुठेही वादळा---2014; स्वप्रकाशित. वरीलपैकी पहिल्या दोन संग्रहात गङ्गलांसह कवितांचाही समावेश आहे; तर पुढील चार हे गङ्गलसंग्रह आहेत.

इतर पुस्तके---

गजल कागजपर---2017; स्वलिखित साठ उर्दू गझलांचा संग्रह ; असबाक प्रकाशन, पुणे.

उर्दू शायरीचा आस्वाद भाग 1 आणि भाग 2----उर्दू शायरीसंबंधी विविध ललित लेखांचे संग्रह.

2014. स्वप्रकाशित. पुनर्मुद्रण 2015 .

नजराणा शायरीचा---1994, 1998, 2010--स्नेहल प्रकाशन, पुणे. मीर, गालिब पासून आधुनिक शायरांपर्यंत विविध अशा 1000 पेक्षा अधिक शेर निवडून त्यांचा मराठी अर्थ लेखिकेने दिला आहे. अशा प्रकारचे हे पहिलेच पुस्तक असून त्याच्या तीन आवृत्या निघाल्या आहेत.

छंदोमयी कविता-गझल----2016. कवितेचे/गझलेचे विविध छंद व त्यांची उदाहरणे यांचे विवेचन व विश्लेषण. या पुस्तकात गझलेसंबंधी सर्वकाही मिळेल.

नजराणा शायरीचा --भाग 2"... 1100 उर्दू शोरांचे मराठी अर्थ सांगणारे पुस्तक स्नेहल प्रकाशन तर्फे 31 जानेवारी 2021 ला प्रसिद्ध

अभ्यास-मंडळ मार्गदर्शक—1999. गाईड टु स्टडी-सर्कल या आध्यात्मिक इंग्रजी पुस्तकाचे मराठी भाषांतर.

Shirdi che SaiBaba— डॉ. गवाणकर लिखित 'शिर्डीचे साईबाबा' या मराठी पुस्तकाचे इंग्रजी भाषांतर.

ई-पुस्तके---esahity.com---या वेबसाईटवर उपलब्ध आहेत.ती विनामूल्य डाऊनलोड करता येतात. त्यांची यादी वेगळी दिली आहे

पुरस्कार---

नवरत्न पुरस्कार ,पुणे

रंगतसंगत प्रतिष्ठान, पुणे तर्फे 'भाऊसाहेब पाटणकर पुरस्कार.

शब्दांकुर पुरस्कार, अकोला येथून चांदणे उन्हातले या संग्रहास.
गझलगौरव पुरस्कार 2014, उदयदादा लाड यांचे तर्फे.
गझलरत्न 2016, गझलांकित प्रतिष्ठान तर्फे.
भा.रा. तांबे पुरस्कार 2016, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे तर्फे.
सोनइंदर पुरस्कार 2018, सोनइंदर प्रतिष्ठानतर्फे.
काव्ययोगिनी पुरस्कार 2019, साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळातर्फे.
म.सा. प. कोथरूड तर्फे 'स्वामी' या कथेस प्रथम पुरस्कार. अनेक कथा
मान्यवरांचे आशिर्वाद---

काही नावे—कुसुमाग्रज, राजकवी यशवंत, पु.ल. देशपांडे, पं.भीमसेन
जोशी, सुरेश भट, गं.ना. जोगळेकर इत्यादि.

संगीत संयोग

*अनेक मान्यवर संगीतकारांनी रचना स्वरबद्ध केल्या व गायल्या अथवा
गाऊन घेतल्या.

प्रमुख नावे—भीमराव पांचाळे, पं. संजीव अभ्यंकर, यशवंत देव, श्रीधर
फडके, राजेश उमाळे, शरद करमरकर इ.

*अभिनेत्री मीनाक्षी शेषाद्री च्या अल्बमसाठी गीतलेखन.

स्वलिखित गझलांची सीडी.---संगीत आशिष मुजुमदार.

याशिवाय---

- *अनेकांनी रचना गायिल्या; अनेक कॅसेट व सीडीमधून रचना समाविष्ट; अनेक कविसंमेलनात व अखिल भारतीय साहित्य संमेलनात निमंत्रित म्हणून सहभाग.
- *अनेक कथा , कविता, गझला दिवाळी अंकांमधून व मासिकांमधून प्रसिद्ध.
- *आकाशवाणी च्या AIR-64 या नियमानुसार मान्यताप्राप्त कवयित्री.
- *'गझलरंग' हा स्वतःच्या कवितांचा कार्यक्रम विविध ठिकाणी, मंडळात सादर.
- *टीव्ही साठी शीर्षकगीत, मालिकेसाठी संवादलेखन इ.
- *'विवेक' या हिंदी मासिकात उर्दू शायरीसंबंधी सादर-लेखन.

इतर—

जन्म-8 मे 1941. धुळे, महाराष्ट्र.

शिक्षण- B.Sc. B. Ed. ; पुणे येथे आबासाहेब अत्रे प्रशालेत विज्ञान व गणित विषयांचे अध्यापन.

पुणे महानगरपालिका—आदर्श शिक्षक पुरस्कार

पुणे जिल्हा-आदर्श शिक्षक पुरस्कार

जैन संघटना— आदर्श शिक्षक पुरस्कार.

पत्ता—ए-1, भूषण अपार्टमेंट, शाहू कॉलनी, लेन नं. 1, 11/2 कर्वेनगर, पुणे 411052.

मोबाईल नं. 9665095653 ; 7722006363; ई-मेल:

sanjoshi729@gmail.com

संगीता जोशी

मूल्यकथा

संगीता जोशी

नेऽ कुठेही

वाढळा

- संगीता जोशी

संगीता जोशी

यांची ई साहित्यतर्फे
प्रकाशित पुस्तके

कृपया कवरवर एकदाच
क्लिक/टॅप करा. पुस्तक
उघडेल.

लिकडॉस
संगीता जोशी

संगीता जोशी

चै
चमनाजार

उर्दू शायरीचा आस्वाद

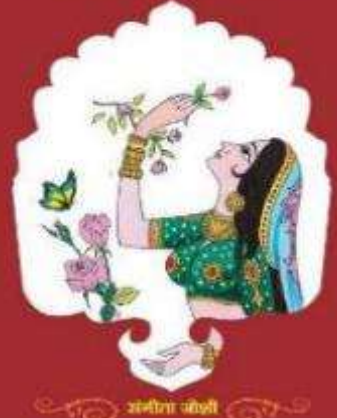
भाग १

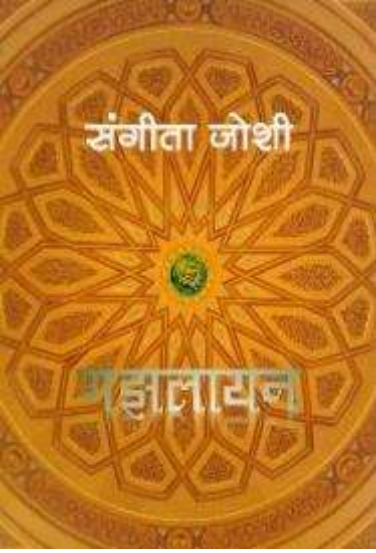
संगीता जोशी

उर्दू शायरीचा आस्वाद

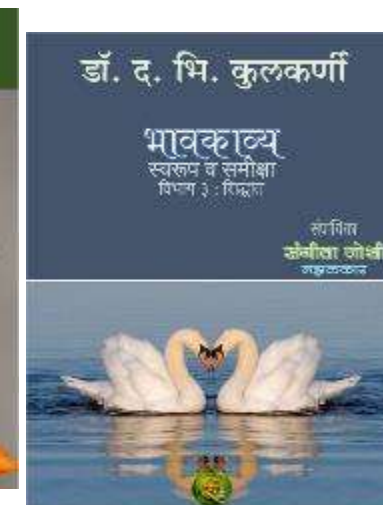
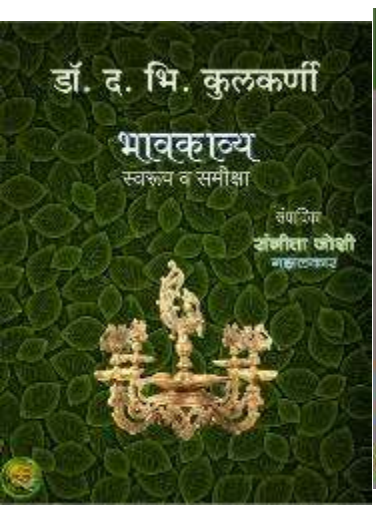
भाग २

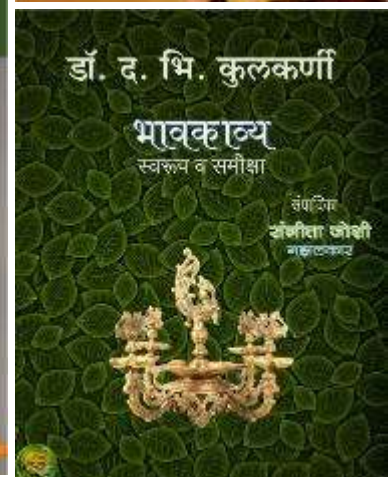
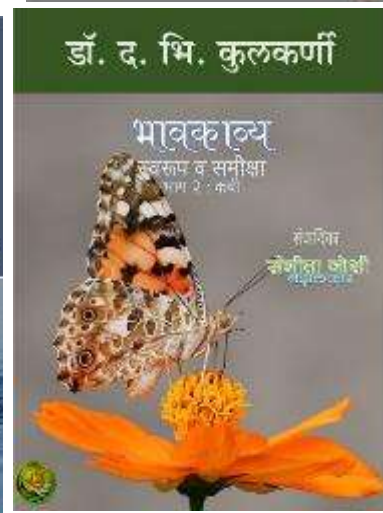
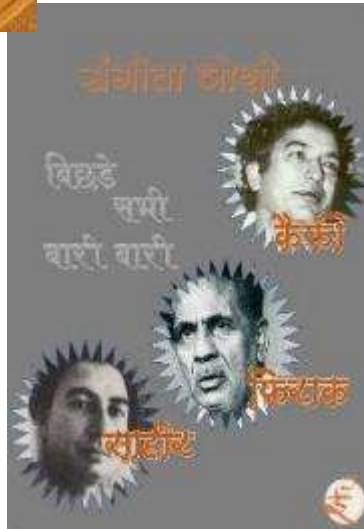
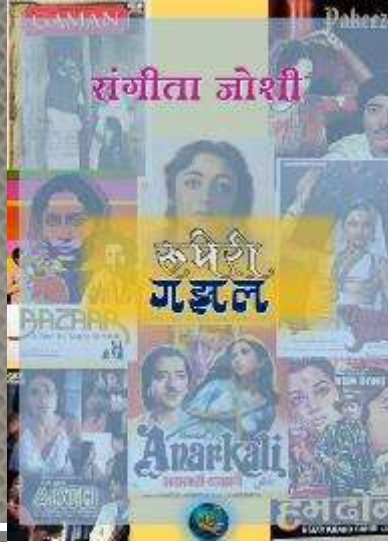

संगीता जोशी

संगीता जोशी
संपादित ई साहित्यतर्फे
प्रकाशित पुस्तके
कृपया कवरवर एकदाच
क्लिक/टॅप करा. पुस्तक
उघडेल.

ई साहित्य प्रतिष्ठानचे हे चौदावे वर्ष.
संगीता जोशी यांचे हे तेविसावे पुस्तक.

संगीता जोशी या मराठीतील पहिल्या गझलकारा. गेल्या पन्नास वर्षांची साहित्यसेवा, डझनावारी पुस्तके, अगणित पुरस्कार आणि असंख्य साहित्यिक कार्यक्रमांत सक्रीय भाग घेऊन त्या आता एक प्रकारे मार्गदर्शकाच्या अढळ ध्रुवस्थानी आहेत. काव्य, छंद आणि वृत्त, गझल यांबरोबरच त्यांचा संगीताचाही सखोल अभ्यास आहे आणि साहित्याचा, कलांचा आणि त्यायोगे जीवनाचा आस्वाद कसा घ्यावा याचा त्या एक आदर्श वस्तुपाठच आहेत. महाराष्ट्रातील अग्रगण्य साहित्य वर्तुळांत त्यांना आदराचे स्थान आहे. त्या अजूनही अविरत लेखन करत असतात आणि नवनवीन माध्यमांचा अभ्यासही करतात. या बाबतीत त्या ज्येष्ठांनाही मार्गदर्शक ठरतात.

संगीता जोशी यांच्या-सारख्या ज्येष्ठ साहित्यिका आपली पुस्तके ई साहित्यच्या माध्यमातून जगभरातील मराठी वाचकांना विनामूल्य देतात. असे लेखक ज्यांना लेखन हीच भक्ती असते. आणि त्यातून कसलीही अभिलाषा नसते. मराठी भाषेच्या सुदैवाने गेली दोन हजार वर्षे कवीराज नरेंद्र, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकारामांपासून ही परंपरा सुरू आहे. अखंड. अजरामर. म्हणून दिनानाथ मनोहर(४ पुस्तके), शंभू गणपुले(९पुस्तके), डॉ. मुरलीधर जावडेकर(९), डॉ. वसंत बागुल (१९), शुभांगी पासेबंद(१३), अविनाश नगरकर(४), डॉ. स्मिता दामले(९), डॉ. नितीन मोरे (३६), अनील वाकणकर (९), फ्रान्सिस आल्मेडा(२), मधुकर सोनावणे(१२), अनंत पावसकर(४), मधू शिरगांवकर

(८), अशोक कोठारे (४७ खंडांचे महाभारत), श्री. विजय पांडरे (ज्ञानेश्वरी भावार्थ), मोहन मद्रवणा (जागतिक कीर्तीचे वैज्ञानिक), संगीता जोशी (आद्य गझलकारा, १८ पुस्तके), विनीता देशपांडे (७) उल्हास हरी जोशी(७), नंदिनी देशमुख (५), डॉ. सुजाता चव्हाण (८), डॉ. वृषाली जोशी(३२), डॉ. निर्मलकुमार फडकुले (१९), CA पुनम संगवी(६), डॉ. नंदिनी धारगळकर (१५), अंकुश शिंगाडे(१९), आनंद देशपांडे(३), नीलिमा कुलकर्णी (२), अनामिका बोरकर (३), अरुण फडके(६) स्वाती पाचपांडे(२), साहेबराव जवंजाळ (२), अरुण वि. देशपांडे(५), दिगंबर आळशी, प्रा. लक्ष्मण भोळे, अरुंधती बापट(२), अरुण कुळकर्णी(९), जगदिश खांदेवाले(५) पंकज कोटलवार(५) डॉ. सुरुची नाईक(३) डॉ. वीरेंद्र ताटके(२), आसावरी काकडे(६), श्याम कुलकर्णी(४), किशोर कुलकर्णी, रामदास खरे(४), अरुण कुळकर्णी(१०) अतुल देशपांडे, लक्ष्मण भोळे, दत्तात्रय भापकर, मुग्धा कर्णिक, मंगेश चौधरी, सावित्री जगदाळे असे अनेक ज्येष्ठ व अनुभवी, कसलेले लेखक ई साहित्याच्या द्वारे आपली पुस्तके लाखो लोकांपर्यंत विनामूल्य पोहोचवतात.

अशा साहित्यमूर्तींच्या त्यागातूनच एक दिवस मराठीचा साहित्य वृक्ष जागतिक पटलावर आपली ध्वजा फडकवील याची आम्हाला खात्री आहे. यात ई साहित्य प्रतिष्ठान एकटे नाही. ही एक मोठी चळवळ आहे. अनेक नवनवीन व्यासपीठे उभी रहात आहेत. त्या त्या व्यासपीठांतून नवनवीन लेखक उदयाला येत आहेत. आणि या सर्वांचा सामूहिक स्वर गगनाला भिडून म्हणतो आहे.

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं 'इ'ये ।

दृष्टादृष्ट विजये । होआवे जी ।

